

Η ιστορική παρουσία των Ελλήνων στον Καύκασο

Του ΒΛΑΣΗ ΑΓΤΖΙΔΗ¹

Η παρουσία και η πολιτική δράση των Ελλήνων στον Καύκασο κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα, αποτελούν μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες σελίδες της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Ένας από τους πρωτεργάτες έγραψε: *"Πρέπει να ομολογήσουμε ότι εμείς οι Έλληνες του Καυκάσου, που αποτελούσαμε τη φάλαγγα του Ελληνισμού στην κοντινή Ανατολή, κατά την χαώδη 'κείνη περίοδο του Καυκάσου, αγωνιστήκαμε με πρωτοφανή ορμή, για τη φυσική μας ύπαρξη και την εθνική μας οντότητα, που ανάβλυζε μεσ' απ' τους πυρήνες των κοινοτήτων μας"*².

Η εγκατάσταση των Ελλήνων στον Καύκασο, όπως και στην υπόλοιπη ρωσική επικράτεια, είναι ένα φαινόμενο που πρωτοεμφανίζεται στους αρχαίους χρόνους. Οι ελληνικές αποικίες στην Κριμαία και στην ανατολική Μαύρη Θάλασσα ιδρύθηκαν πολύ πριν οι περιοχές αυτές περιέλθουν στη σφαίρα επιρροής των Ρώσων. Η ελληνική παρουσία στον Εύξεινο Πόντο εδραιώνεται σε δύο βασικά κέντρα, πρωτευόντως στο μικρασιατικό Πόντο και στη συνέχεια στην κριμαϊκή χερσόνησο. Οι σχέσεις των Ελλήνων με την παρευξείνιο περιοχή ανάγονται στην μυθολογική περίοδο της ελληνικής ιστορίας. Τα πρώτα ελληνικά ευρήματα χρονολογούνται το 10^ο π.Χ. αιώνα. Αποτέλεσμα της πανάρχαιας αυτής σχέσης των Ελλήνων με το χώρο είναι η επισήμανση από σοβιετικούς ιστορικούς του γεγονότος ότι οι Έλληνες είναι ένας από τους αρχαιότερους λαούς της περιοχής.

Η έναρξη πάντως συστηματικότερης εγκατάστασης ταυτίζεται με τον ελληνικό αποικισμό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, όταν οι Μιλήσιοι ίδρυσαν την Ηράκλεια και τη Σινώπη, η οποία με τη σειρά της ίδρυσε την Τραπεζούντα, πρωτεύουσα του μικρασιατικού Πόντου. Η περίοδος της ρωμαιοκρατίας και της επικράτησης του χριστιανισμού συνοδεύτηκε από την απώλεια του εθνωνύμιου "Ελλην" και την παράλληλη επικράτηση του ονόματος "Ρωμαίος", το οποίο επιβιώνει μέχρι σήμερα στους παρευξείνιους ελληνικούς πληθυσμούς. Με την άλωση της Πόλης από τους Φράγκους το 1204 μ.Χ. ιδρύθηκε η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας. Το ελληνικό αυτό βασίλειο διατηρήθηκε για 257 χρόνια. Επτά χρόνια μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, οι Οθωμανοί κατέλαβαν και την Τραπεζούντα. Στο βορρά της Μαύρης

¹ Ο Βλασης Αγτζίδης είναι διδάκτωρ Σύγχρονης Ιστορίας με βασικές σπουδές στα μαθηματικά. Έχει εκδόσει επτά βιβλία, έχει συμμετάσχει σε αρκετές συλλογικές εκδόσεις, έχει δημοσιεύσει πλήθος άρθρων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και έχει βραβευτεί από την Ακαδημία Αθηνών για τη συγγραφή της ιστορίας της Παρευξεινίου Διασποράς.

² Χριστόφορος Τσέρτιν, *Στις επάλξεις του Κάβς, Λάρισα, 1985.*

Θάλασσας, η Κριμαία παρέμεινε ελληνική περιοχή μέχρι την έλευση των Τατάρων το 13ο αιώνα.

Η μαζική μετοίκηση των Ελλήνων, αλλά και των Αρμενίων, από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στον Καύκασο υπήρξε φαινόμενο ευθέως ανάλογο της επέκτασης των Ρώσων προς το Νότο, της συνεπακόλουθης ανάγκης επάνδρωσης των συνοριακών περιοχών από φιλικό πληθυσμό και συγχρόνως οικονομικής ανάπτυξης των περιοχών που εγκατέλειψαν οι μουσουλμάνοι κάτοικοί τους. Ο Ν. Βορομπιόφ που ήταν ο υπεύθυνος του εποικισμού γράφει: "Το πρόγραμμα συστηματικού εποικισμού άρχισε το 1864... Στόχος ήταν να καλυφθούν οι άδειες περιοχές και να ξαναρχίσουν οι καλλιέργειες, που διακόπηκαν όταν οι βουνίσιοι³ έφυγαν στην Τουρκία ή εξορίστηκαν... Αυτή η περιοχή απαιτούσε ανώτερη αγροτική κουλτούρα και σκέφτηκαν να καλέσουν τους Έλληνες και τους Αρμένιους που ταιριάζουν σ' αυτές τις συνθήκες."⁴ Υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες Έλληνες, ανώτεροι υπάλληλοι της ρωσικής γραφειοκρατίας, ευνοούσαν τη μετανάστευση των ελληνικών πληθυσμών. Για παράδειγμα, την εγκατάσταση των Ελλήνων στο Βόρειο Καύκασο, στην περιοχή της Σταυρούπολης, ευνόησε ένας κυβερνήτης της περιοχής που είχε ελληνική καταγωγή, ο Νικηφοράκης.⁵ Ένα από τα κίνητρα που χρησιμοποιούσαν οι Ρώσοι για να προσελκύσουν ελληνικούς πληθυσμούς ήταν η παραχώρηση οικονομικών προνομίων. Απαιτούσαν όμως την πολιτογράφηση των μεταναστών, όπως επίσης και τον εκρωτισμό των επιθέτων τους.⁶

Σημαντική ώθηση στη μετανάστευση Ελλήνων από τον Πόντο έδωσε το στέρεμα των μεταλλείων.⁷ Επίσης, για τις περιοχές που ονομάστηκαν Νέα Ρωσία⁸, οι Έλληνες συνδέθηκαν με το κύκλωμα του σιταριού που περιελάμβανε την παραγωγή, την επεξεργασία και τη διακίνηση. Κατέληξαν στο να πάρουν στα χέρια τους το εξωτερικό εμπόριο του σιταριού. Η παράλιος περιοχή της Ουκρανίας και της νότιας Ρωσίας υπήρξε για τους Έλληνες του 19ου αιώνα η "γη της επαγγελίας." Η κατάκτηση των περιοχών αυτών από τους Ρώσους και η απουσία, λόγω της κατάκτησης, οιασδήποτε σοβαρής παραγωγής και εμπορίου, έδωσαν στους Έλληνες, τόσο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και της ελεύθερης Ελλάδας τη δυνατότητα ελεύθερου χώρου για ανάπτυξη. Επι πλέον, με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, αποκτούν το δικαίωμα πλεύσης στη Μαύρη Θάλασσα. Ο Γ. Σκαλιέρης έδωσε την παρακάτω εξήγηση για το φαινόμενο εγκατάστασης των Ελλήνων του

³ Έτσι αποκαλούν οι Ρώσοι τους ντόπιους μουσουλμάνους κατοίκους των κατακτημένων περιοχών.

⁴ F. P. Domprohotof, *Tsernomorskaja Pomperezie Kavkaza*, Αγία Πετρούπολη, 1916, σ23-29.

⁵ *Otserki Istorii Stavroupolskogo Krai*, τομ. 1, Σταυρούπολη εκδ. Stavroupolskoge Kniznae Izdantelstvo, 1984, σελ.268.

⁶ "Glava 1. Pozdenie selo Mertsan", *Asnarii Administrativna Teritorialniye Preomprazvanie na Koumpani 1793-1985*, Κρασοντάρ, 1986.

⁷ Για την μεταλλευτική παράδοση των Ελλήνων στο μικρασιατικό Πόντο βλ.: Γεώργιος Θ. Κανδηλάπτης, *Οι αρχιμεταλλουργοί του Πόντου και το εθνικόν έργον αυτών*, Αλεξανδρούπολη, εκδ. Σακελλαρίδου, 1929.

⁸ Νέα Ρωσία ονομάστηκαν οι περιοχές που ενσωματώθηκαν στη ρωσική αυτοκρατορία μετά τους νικηφόρους πολέμους του 1769-1774 και του 1787-1791 κατά των Τούρκων. Περιελάμβανε τα κυβερνεία της Χερσώνας, του Λικατερινοσλάβ και της Ταυρίδας (Κριμαία).

Πόντου στη Ρωσία: "Συρρέοντες προς τα μέρη εκείνα, μερικά των οποίων άλλοτε, όπως η Κολχική και η Περαιτία, αποτελούσαν μέρος της πεσούσης Ελληνικής Αυτοκρατορίας και από τα οποία ο Μιθριδάτης σε προηγούμενους χρόνους άντλησε όχι λίγη ελληνική δύναμη μαχόμενος πρωτοπόρα για τον ελληνισμό από τον Πόντο, οι φυγάδες Έλληνες Πόντιοι εισήγαγαν τον πολιτισμό, επιδίδονταν στην καλλιέργεια της γης και στο εμπόριο, εξημέρωναν, δίδασκαν τέχνες και επιστήμες εξαιτίας του οποίου ονομάστησαν από τους Γεωργιανούς Περζενεσβίλι, δηλαδή γιοι των σοφών. Μεταλλουργοί, αρχιτέκτονες, ιερείς, μοναχοί, λόγιοι, γιατροί, συγκροτούν τις πρώτες πολυπληθείς ομάδες. Όλοι αυτοί, στους οποίους αδιάκοπα προστίθενται και άλλοι, κατεργάζονται τον εκπολιτισμό της χώρας, τη γεωργική και εμπορική της ανάπτυξη. Έλληνας Πόντιος, ο Μιχαήλ Στεφάνου, ιδρύει το πρώτο τυπογραφείο στην Τιφλίδα της Γεωργίας και Έλληνες Πόντιοι μεταβάλλουν εκτάσεις χέρσες και έρημες σε πλουτοφόρες, εκμεταλλευόμενοι το φυσικό πλούτο εκείνων των μερών σε μεταλλεύματα και καλλιεργώντας τον καπνό."⁹

Τα κύματα μετακινήσεων

Η αρχαιότερη μετακίνηση Ελλήνων χρονολογείται την περίοδο 610-640 μ.Χ. Στη συνέχεια, και ως αποτέλεσμα της οθωμανικής κατάκτησης του Πόντου στα μέσα του 15ου αιώνα, πολλοί Έλληνες κατέφυγαν στην Κριμαία, την οποία τότε ονόμαζαν Περαιτία, στη Γεωργία και στην Περσία. Τότε δημιουργήθηκε η Επισκοπή Αχταλείας, η οποία διατηρήθηκε ως χωριστή ελληνική επισκοπή μέχρι το 1827.¹⁰

Τον 18ο αιώνα μαρτυρούνται μετακινήσεις Ελλήνων μεταλλωρύχων από την Αργυρούπολη και τη Θεοδοσιούπολη (Ερζερούμ) στη Γεωργία. Τα μεγάλα κύματα μετακίνησης αρχίζουν από το δέκατο όγδοο αιώνα, για να φουντώσουν κυριολεκτικά το δέκατο ένατο. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821 και των τριών ρωσοτουρκικών πολέμων, που ακολούθησαν, παρατηρήθηκε μετοίκηση Ελλήνων προς τις ρωσικές περιοχές. Ο φόβος των τουρκικών αντεκδικήσεων λειτούργησε ως επιπλέον κίνητρο. Το 1829 μετανάστευσαν οι Έλληνες από την περιοχή του Ερζερούμ σε τέτοιο βαθμό, ώστε η περιοχή τους ερήμωσε από τους χριστιανούς γηγενείς. Η πλειοψηφία των μεταναστών ήταν τουρκόφωνοι. Το κύμα αυτό ακολούθησαν και λίγοι Έλληνες από τη Σεβάστεια. Η πλειοψηφία των μεταναστών αυτής της

⁹ Γεώργιος Βαλαβάνης, *Σύντομος Γενική Ιστορία του Πόντου*, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφών Κυριακίδη, 1986, σελ.11. Ως "Περαιτία" αναφέρεται η σημερινή Κριμαία.

¹⁰ Άρτεμη Ξανθοπούλου Κυριακού, "Πώς βρέθηκαν οι Έλληνες στην Υπερκαινασία", *Οι άγνωστοι Έλληνες του Πόντου*, επιμ. Βλ. Αγτζίδης, Αθήνα, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, 1995, σελ.25-30. Για τους ίδιους λόγους παρατηρήθηκε έξοδος των Ελλήνων και στη Δύση. Ένα μέρος της οικογένειας των Κομνηνών κατέφυγε στη Μάνη. Εκεί, λόγω του συστήματος των πατριών που επικρατούσε, δεν εντάχθηκε εύκολα στην αυστηρή κοινωνική δομή. Με το όνομα Στεφανόπουλοι, ένα μέρος των Ποντίων προσφύγων έφυγε για την γαλλοκρατούμενη Κορσική. Παρόλη την αρχική αντίθεση των ντόπιων Κορσικανών κατάφερε να ριζώσει. Αρχικά μέλη της ανεξίτηλα στην αριστοκρατική τάξη της Γαλλίας Από τους Στεφανόπουλους προερχόταν και η γυναίκα του Μεγάλου Ναπολέοντα, ενώ και ο ίδιος, ως Κορσικανός, είχε αναπτύξει στενότερες σχέσεις με τους Στεφανοπουλαίους Μέχρι σήμερα η ελληνογενής κοινότητα του Καργκέζε διατηρεί την ανάμνηση της ιστορικής της προέλευσης από τον Τραπεζούντα.

περιόδου εγκαταστάθηκε στην περιοχή της Τσάλια της Γεωργίας, νότια της Τιφλίδας. Κατά τον κριμαϊκό πόλεμο (1856-1866) μετακινήθηκαν 60.000 άτομα στις περιφέρειες Κουμπάν, Σταυρούπολης κ.α. Μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1876-78 η μετανάστευση πήρε το χαρακτηρισμό της μαζικής φυγής από τον Πόντο.¹¹ Μετακινήθηκαν κυρίως πληθυσμοί από τη βορειοανατολική περιοχή της Αργυρούπολης και γενικά από τη Χαλδία. Μεταξύ των εγκαταστάσεων που δημιουργήθηκαν ήταν τα 50 ελληνικά χωριά της Τιφλίδας. Εκατό χιλιάδες Πόντιοι εγκαταστάθηκαν στις περιοχές Τέρει, Σταυρούπολη, Σοχούμι και Βατούμι. Τότε δημιουργήθηκαν τα 77 ελληνικά χωριά του Καρς και του Αρνταχάν. Το περιοδικό Εύξεινος Πόντος, που εκδιδόταν στην Τραπεζούντα, υπολόγιζε ότι το 1880 100.000 Έλληνες είχαν ήδη μετοικήσει στην Κριμαία και στον Καύκασο. Από το 1880 άρχισε μετακίνηση ελληνικών πληθυσμών και από τα παράλια του Πόντου. Από τις περιοχές Τραπεζούντας, των Σουρμένων, των Κοτυώρων (Ορντού), της Κερασούντας, της Οινόης κ.λπ. μετανάστευσαν, δια μέσου της θάλασσας, προς όλα τα παράλια του Καυκάσου και στην ενδοχώρα της Γεωργίας, στην Κριμαία και στο Βόρειο Καύκασο (Κουμπάν). Επίσης, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, εγκαταστάθηκαν στις ρωσικές ακτές και πολλοί Έλληνες από τα νησιά του Αιγαίου και του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου.¹²

Γύρω από τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, οι Έλληνες ήταν εγκατεστημένοι σε συμπαγείς μάζες. Όπως γράφει ο Ε. Παυλίδης: *"Κατά μήκος εκατοντάδων χιλιομέτρων υπήρχον χωριά και πολίχναι κατοικούμενοι αποκλειστικά από Έλληνας μετανάστες εκ Πόντου, με ελληνικά σχολεία, με Έλληνες ιερείς και με ελληνικές εκκλησίες."* Οι παλιότεροι Έλληνες έποικοι καλούσαν τους συγγενείς και φίλους, με αποτέλεσμα να μεγαλώνουν οι ελληνικές κοινότητες. Η εγγύτητα του μικρασιατικού Πόντου στη Ρωσία, το φτωχό του ορεινού κυρίως Πόντου, η τακτική ναυτοπλοϊκή συγκοινωνία και η έναρξη των τουρκικών διώξεων λειτουργούσαν ως κίνητρα μετανάστευσης στη Ρωσία. Οι Ρώσοι δεν ήταν πάντα φιλικοί με τους Έλληνες που κατέφθαναν από την "Τουρκία." Τους αντιμετώπιζαν με καχυποψία και δεν έκρυβαν το φθόνο τους για την οικονομική τους ανάπτυξη.¹³

Οι μετανάστες άνοιξαν δρόμους μέσα στην αχανή Ρωσία και συνέδεσαν τις ελληνικές κοινότητες με τον Πόντο, όπου πολλές φορές παρέμενε η οικογένεια. Μέχρι την Κεντρική Ασία και τη Σιβηρία είχαν δημιουργηθεί ελληνικές κοινότητες. Η δημιουργία τους οφειλόταν σε συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα. Η διαδικασία δημιουργίας ελληνικών κοινοτήτων αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στην περίπτωση του Ιρκούτσκι της Σιβηρίας, όπου γύρω στο 1895 ζούσαν 1.500 Έλληνες προερχόμενοι όλοι από την Σαντά του μικρασιατικού Πόντου. Η ανατολικότερη ελληνική κοινότητα

¹¹ Στη συλλογική μνήμη των Ποντίων, αυτός ο πόλεμος έχει παραμείνει με το όνομα "τη Καρσί ο πόλεμος".

¹² "Αι μεταναστεύσεις", περ. *Εύξεινος Πόντος*, Τραπεζούντα, τεύχ. 4 21 Ιουνίου 1880, σελ.51, Σπ. Κωφίδης, "Αι μεταναστεύσεις των Ελληνοποντίων εις Ρωσίαν κατά τον 19ον αιώνα", περ. *Ποντιακή Εστία*, τεύχ. 34, Ιούλιος-Αύγουστος 1980, σελ.267-271, Κ. G. Efremov, *Tropami Gornogo Tsernamoria*, Μόσχα, 1960, σελ.51

¹³ Ο Βασικόφ αναφέρει ότι στα πλαίσια της κακής αντιμετώπισης, οι Ρώσοι αποκαλούσαν τους Έλληνες αρνητικά "γιούρσι", δηλαδή "μάγισες". (S. Vasikof, *Tipii i barakteri*, Σαν Πέτερμπουργκ, 1908, σελ.277.)

δημιουργήθηκε στο Χαρμπίν της Ματζουρίας από Έλληνες της Κριμαίας, οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει εκεί προηγουμένως από τη Σαμφούντα και την Κερασούντα.¹⁴

Οι Έλληνες της Ρωσίας βρίσκονταν σε κατάσταση συνεχούς μετακίνησης, έως ότου βρουν το χώρο που θα επέτρεπε την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων τους. Η περιοχή του Καρς, όπου υπήρχε συμπαγής και πολυάριθμη ελληνική κοινότητα, λειτουργούσε ως χώρος υποδοχής νέων Ελλήνων μεταναστών από άλλες περιοχές της Ρωσίας.¹⁵ Μεταξύ των πρώτων βιομηχάνων στη Ρωσία συγκαταλέγονταν πολλοί Έλληνες. Το προνόμιο της εκμετάλλευσης των μεταλλείων αργύρου στον Καύκασο, μέχρι και της εποχής του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, το κατείχαν οι Έλληνες. Οι πρώτοι μεταλλωρύχοι της Ν. Ρωσίας και του Καυκάσου ήταν Έλληνες, οι οποίοι μετανάστευσαν από την Αργυρούπολη του Πόντου μετά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους του 1828. Ο πυρήνας της πρώτης "Ρωσικής Ατμοπλοϊκής Εταιρείας" του Ευξείνου Πόντου σχηματίστηκε από Έλληνες, ενώ Έλληνες ήταν και οι περισσότεροι πλοίαρχοι. Το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου της Μαύρης Θάλασσας ελεγχόταν από τους Έλληνες της Ρωσίας και του Πόντου.¹⁶

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάπτυξη σημαντικών εμπορικών και ναυτιλιακών δικτύων στη νότια Ρωσία.¹⁷ Τα δίκτυα αυτά κατάφεραν να κυριαρχήσουν στο εξωτερικό εμπόριο της Ρωσίας εκμεταλλευόμενα την ύπαρξη ομογενών αγροτικών πληθυσμών στις περιοχές αυτές και δημιουργώντας ένα ολόκληρο σύστημα αγοράς αγαθών από τους παραγωγούς. Παρόλη την οικονομική συνάφεια των ελληνικών οικονομικών ομάδων των ρωσικών παραλιών, της εμποροναυτιλιακής και της αγροτικής, εν τούτοις μικρή κοινωνική σχέση φαίνεται να ανέπτυξαν μεταξύ τους, διατηρώντας σε σημαντικό βαθμό την αυτονομία τους.¹⁸ Η κατάσταση αυτή παρέμεινε αμετάβλητη μέχρι τις μεγάλες επαναστατικές ανατροπές, που συνέβησαν στο ρωσικό χώρο μετά το 1917.

¹⁴ Η ελληνική κοινότητα του Χαρμπίν διατηρήθηκε μέχρι την επικράτηση των εθνικιστών στην Κίνα, οπότε εξαπολύθηκε διωγμός κατά των ξένων υπηκόων. Η πλειονότητα των μελών της κοινότητας, οι οποίοι κατείχαν άριστα την κινεζική γλώσσα, κατέφυγε κυρίως στις αγγλόφωνες χώρες.

¹⁵ I. G. Gurdzieff, *Rencontres avec des hommes remarquables*, Παρίσι, εκδ. Monde Ouvert, 1979, σελ.64-65. Η οικογένεια του Γ. Γκουρτζιέφ μεταναστεύει στις αρχές του αιώνα στο Καρς από την Αλεξανδρούπολη της Αρμενίας. Στην Αλεξανδρούπολη είχε εγκατασταθεί η οικογένεια το 1874 προερχόμενη από την Αργυρούπολη του μικρασιατικού Πόντου. Ο πατέρας του Γεωργίου μεταφέρει στο Καρς το ξυλουργικό του εργαστήριο και στέλνει το γιο του κατ' αρχάς στο ρωσικό γυμνάσιο.

¹⁶ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1985, σελ.21, Χρ. Σαμουηλίδης, *Η ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*, εκδ. Αλκυών, 1985, σελ.91, Βάλια Δ. Μουρατίδου, *Εκατόχρονη Οδόσσεια, Θεσσαλονίκη*, 1992, σελ.85-86, Ελευθέριος Παυλίδης, *Ο ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήνας σωματίου των εκ Ρωσίας Ελλήνων*, Αθήνα, 1953, σελ.91. Στοιχεία υπάρχουν στο: Faruk Bilici, *La Politique Française en Mer Noire 1747-1789*, Κωνσταντινούπολη, εκδ. Isis, 1992. Το φαινόμενο αυτό καταγράφεται και από Τούρκους ιστορικούς βλ.: Taner Aksam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, Κωνσταντινούπολη, εκδ. Petisim, 1993, σελ.12.

¹⁷ Για αναλυτική παρουσίαση του φαινομένου αυτού βλ.: Gelina Harlaftis, *A History of Greek-owned shipping. The making of an international tramp fleet, 1830-to the present day*, Λονδίνο, εκδ. Routledge, 1996.

¹⁸ Ιωάννα Μίνογλου, "Επιχειρηματικές Στρατηγικές και Δίκτυα των Ελληνικών Οίκων της Μαύρης Θάλασσας, 1870-1917", εισήγηση στο συνέδριο *Οι Έλληνες στην Ουκρανία (18ος-20ος αι.) Κοινωνική Ζωή, Εμπόριο, Πολιτισμός*, ό.π.

Για τη συμβολή των Ελλήνων στην οικονομική ανάπτυξη της Ρωσίας, ο Ε. Παυλίδης γράφει: "Η Ρωσία οφείλει πολλά εις το ελληνικόν επιχειρηματικόν δαιμόνιον, το οποίο συνετέλεσε τα μέγιστα εις την οικονομικήν ανάπτυξιν και ευημερία του τόπου από πάσης απόψεως. Μέχρι των αρχών του παρελθόντος αιώνας κανείς δεν ετόλμα να διαμφισβητήσει από τους Έλληνας της Νοτίου ιδία Ρωσίας τα πρωτεία εις το εμπόριον και την οικονομικήν κίνησιν. Ούτε αι αναμφισβήτηται ικανότητες του εβραϊκού στοιχείου, ούτε η μεθοδικότης και εργατικότης των πολυάριθμων Γερμανών αποίκων, ούτε η δυναμικότης των Ρώσων εμπόρων με τα άφθονα κεφάλαια, ηδυνήθησαν επί αιώνας να αφαιρέσουν από τας χείρας των Ελλήνων τας κλείδας του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου."¹⁹

Ένα από τα βασικά προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Έλληνες στη Ρωσία σχετιζόταν με την πανσλαβιστική ιδεολογία, η οποία αποσκοπούσε στον εκσλαβισμό του ελληνικού στοιχείου με κάθε τρόπο. Η πολιτική αυτή ακολουθήθηκε από τις ρωσικές αρχές, όταν εγινε αληθινή το "Ελληνικό Σχέδιο" της Μεγάλης Αικατερίνης που προέβλεπε την ανασύσταση της ελληνικής αυτοκρατορίας του Βυζαντίου, υπό ρωσικό έλεγχο βέβαια, και στη θέση του ακολουθήθηκε το πανσλαβιστικό ιδεώδες. Την περίοδο του Ελληνικού Σχεδίου υπήρχε ουσιαστική ενίσχυση των Ελλήνων προσφύγων που κατέφευγαν στη Ρωσική Αυτοκρατορία.²⁰

Στο πλαίσιο της πανσλαβιστικής πολιτικής, οι αρχές ανέγειραν ρωσικά σχολεία σ' όλα τα ελληνικά χωριά και τους συνοικισμούς. Τα ελληνόπουλα υποχρεώνονταν να παρακολουθούν τη ρωσική εκπαίδευση, ενώ απαγορευόταν η ίδρυση και η λειτουργία ελληνικών σχολείων.²¹ Υπήρξε περίπτωση κατά την οποία απολύθηκε Έλληνας δάσκαλος στο Καρς, γιατί βρέθηκε να κατέχει ελληνικό αλφαβητάριο. Στις περιοχές στις οποίες κατοικούσε μεγάλος ελληνικός πληθυσμός η ελληνική γλώσσα επιτρεπόταν να διδάσκεται ως ξένη γλώσσα για μία ώρα την ημέρα. Οι Έλληνες πρόξενοι που βρίσκονταν σε διάφορες πόλεις της νότιας Ρωσίας μεσολαβούσαν στις ρωσικές αρχές για να επιτρέψουν τη δημιουργία ρωσοελληνικών κοινοτικών σχολείων στα ελληνικά χωριά. Ο μόνιμος τους στόχος ήταν η ίδρυση ελληνικών σχολείων, τα οποία τελικά κατάφεραν να τα δημιουργήσουν με τη σθεναρή τους στάση και επιμονή. Για το ζήτημα αυτό, μετά από αίτηση των ελληνικών κοινοτήτων, έκανε παρέμβαση και η ρωσικής καταγωγής βασίλισσα Όλγα της Ελλάδας. Με την παραμικρή όμως αφορμή η ρωσική διοίκηση αντικαθιστούσε τους Έλληνες δασκάλους με Ρώσους. Το πολιτικό πλαίσιο που διεκδικούσαν στη Ρωσία οι

¹⁹ Ελευθέριος Παυλίδης, ό.π., σελ.92.

²⁰ Για το "Ελληνικό Σχέδιο" βλ.: Yianis T. Tiktopulos, *Rusko-turetskije Vojni 1789-74, 1787-91 gg. i Sumbi Grekof. Gretsjeski Proekt Ekaterini II*, Μόσχα, εκδ. Universitet Lomonosof, 1992.

²¹ Ισαάκι Λαυρεντίδης, "Οι εκ Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες ποντιακής καταγωγής και τα εκ της συνθήκης της Λωζάννης δικαιώματά τους", περ. *Αρχείον Πόντου*, παρ. 15, Αθήνα, έκδ. Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, 1986, σελ. 21, Θεολόγος Γ. Παναγιωτίδης, *Ο εν Ρωσία Ελληνισμός*, Αθήνα, εκδ. Τρεμπέλα, 19, σελ.26, Ελευθέριος Παυλίδης, ό.π., σελ.96-98, Χρήστος Σαμουηλίδης, *Το χρονικό του Καρς*, Αθήνα, εκδ. Γκοβόστη, σελ.15.

Έλληνες μετανάστες βασιζόταν σε αναγνώριση παρόμοια με το "σύστημα των μιλέτ", που ίσχυε στην Τουρκία για τις εθνότητες.²²

Η αφομοιωτική πολιτική της ρωσικής κυβέρνησης αφορούσε σε όλες τις μη ρωσικές εθνότητες που κατοικούσαν στην αυτοκρατορία. Τα αισθήματα πικρίας και εθνικής ταπείνωσης οδηγούσαν σε βίαιες εκδηλώσεις.²³ Όπως έγραφε μια ελληνική εφημερίδα της Ρωσίας λίγα χρόνια αργότερα: *"Σε κάθε βήμα σου δίνανε να νοιώσης ότι είσαι ξένος, ότι δεν βρίσκεσαι στο σπίτι σου, ότι δεν έχεις δικαιώματα. Η καταπίεσις, η περιφρόνησις και οι εμπαιγμοί ήσαν η νόμιμη τύχη του ξένου, αν δεν μπορούσε να εξαγοράση με δωροδοκίες την ευμένεια των υπαλλήλων του κράτους."*²⁴

Η προσπάθεια αφομοίωσης των Ελλήνων που είχαν εγκατασταθεί στη Ρωσία εκφραζόταν και στο θρησκευτικό τομέα. Οι αρχές προσπαθούσαν να επιβάλλουν στις ελληνικές εκκλησίες τη λειτουργία στα ρωσικά.²⁵ Ακολουθούσαν επιπλέον συγκεκριμένες τεχνικές, όπως την εκπαίδευση σε ιερατικές σχολές τουριόφωνων Ελλήνων, τους οποίους θεωρούσαν ότι ήταν δυνατόν να τους εκρωσίσουν ευκολότερα από τους ελληνόφωνους. Γενικά αξιοποιούσαν οτιδήποτε νόμιζαν ότι θα ικανοποιούσε το στόχο της αφομοίωσης του ελληνικού πληθυσμού. Η ισχυρή όμως συνείδηση των Ελλήνων του Πόντου δημιουργούσε ουσιαστικά εμπόδια στην πολιτική εκρωσισμού.

Οι εκκλησίες στις ελληνικές κοινότητες αποτελούσαν εθνικά κέντρα συσπείρωσης. Οι σχέσεις με τις Μονές του Πόντου λειτουργούσαν ενισχυτικά, ενώ οι Έλληνες ιερείς που μετανάστευσαν καθώς και οι απόφοιτοι του Φροντιστηρίου της Τραπεζούντας αποτελούσαν ισχυρή δύναμη αποτροπής του εκρωσισμού. Επιπλέον οι Έλληνες ιερείς δημιουργούσαν έναν ιδιαίτερο τύπο ιερέως που διέφερε από το ρωσικό. Αυτό εντοπίστηκε και από Ρώσους περιηγητές των αρχών του αιώνα. Ο Σ. Βασικόφ έγραψε: *"Πρέπει να επισημάνουμε τις στενές σχέσεις των Ελλήνων με τη θρησκεία. Ο Έλληνας ιερέας βρίσκεται εντελώς στον αντίποδα του Ρώσου ιερέως. Όσο ο Ρώσος ιερέας προβάλλει τον εαυτό του, τόσο ο Έλληνας ιερέας είναι απλός. Τα ενδιαφέροντα των πιστών είναι και δικά του ενδιαφέροντα και τα μοιράζεται ισότιμα. Ο Ρώσος ιερέας τα κάνει όλα μόνος του. Δεν έχει σχέσεις με τους πιστούς αλλά μόνο με τον στρατιωτικό διοικητή και με τον ψάλτη. Ο Έλληνας ιερέας είναι πιο δημοκρατικός."*²⁶ Οι Έλληνες της Ρωσίας ήταν εξαιρετικά θρησκευόμενος πληθυσμός. Ο Ν. Ιωαννίδης ερμηνεύει αυτή την κατάσταση επειδή *"στην διάρκεια των πολυετών διώξεων, υπήρξε το θεμέλιο, η βάση που υποστήριζε την αυτοσυνείδηση των Ελλήνων και τους έδινε τη δυνατότητα να*

²² Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι Έλληνες, με το όνομα "Ρουμ μιλέτι" (μιλέτι: έθνος), αναγνωρίζονταν ως ένα από τα βασικά έθνη της αυτοκρατορίας με επικεφαλής τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αναγνωρίζονταν επίσης άλλα τρία "μιλέτια". Το κυρίαρχο μουσουλμανικό, το αρμενικό και το εβραϊκό.

²³ Ισαάκι Ντύουσεφ, *Στίλν*, τομ. 1, Αθήνα, εκδ. Χρησμός, 1971, σελ.6.

²⁴ Ε. Γύπαρης, "Βοήθεια στα σχολεία μας", εφημ. *Σπάρτακος*, Νοβοροσίσι, 28 Οκτωβρίου 1922, σελ.1.

²⁵ Χρήστος Σαμουηλίδης, ό.π., σελ. 16.

²⁶ S. Vasikof, ό.π., σελ.278.

νοιώθουν τους εαυτούς τους, παρόλο που ζούσαν σε διαφορετικές χώρες, ως ένα αδιαίρετο λαό."²⁷

Το ποσοστό αναλφάβητων στον ελληνικό πληθυσμό της Ρωσίας ήταν χαμηλότερο από το αντίστοιχο του ελλαδικού χώρου. Στην περιοχή του Κυβερνείου του Καρς, για το οποίο υπάρχουν λεπτομερέστερα στοιχεία, το 80% του αρσενικού πληθυσμού γνώριζε ανάγνωση και γραφή.²⁸ Από το 1900 άρχισε να αναπτύσσεται και η εκπαίδευση των γυναικών. Το 1910 στο ρωσικό Γυμνάσιο Θηλέων του Καρς φοιτούσαν εκτός από τις θυγατέρες των Ελλήνων αστών και πολλά κορίτσια από τα γύρω χωριά. Όσον αφορούσε στη συμμετοχή στις εκπαιδευτικές διαδικασίες, η ελληνική νεολαία κατείχε την πρώτη θέση. Ακολουθούσε η αρμενική, κατόπιν η ρωσική και τελευταία η μουσουλμανική (τουρκική, κουρδική, τουρκμενική).²⁹ Παρότι η ελληνική ομάδα υπήρξε μια κλειστή εθνική ομάδα, εντούτοις εμφανίστηκαν Έλληνες που εξέφρασαν με ιδιαίτερο τρόπο την πολιτισμική και ιδεολογική ποικιλία του Καυκάσου, όπως ο Γεώργιος Ιωάννου Γεωργιάδης, ένας μεγάλος διανοητής ο οποίος έγινε γνωστός με το όνομα Γεώργιος Γκουρτζιέφ.³⁰

Σχέσεις με τα ρωσικά κινήματα

Σε ιδεολογικό επίπεδο, ο ρωσικός χώρος επηρέασε τον ελληνικό, τόσο αυτόν της Μαύρης Θάλασσας όσο και της κυρίως Ελλάδας. Οι Πόντιοι πρωτεργάτες της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης, είχαν μεγάλες σχέσεις με το κίνημα των Ρώσων Δεκεμβριστών, ενώ η ίδια η Φιλική Εταιρεία, η οποία εμπνεύστηκε την ελληνική επανάσταση, είχε ως έδρα την Οδησό.³¹ Η ελληνική διάνοηση ήταν δέκτης δύο διαφορετικών ρευμάτων: αφενός των επαναστατικών απόψεων που

²⁷ N. N. Ioannidi, *Grekí v Abhazji*, Σοχούμι, εκδ. Αλάτσαρα, 1990, σελ.39.

²⁸ Το 1897, το ποσοστό των ανθρώπων που ήξεραν γραφή και ανάγνωση στην τσαρική Ρωσία, ήταν 28,4% για τους άνδρες και 16,6% για τις γυναίκες. Περισσότερες από 100 εθνότητες και εθνικές ομάδες ήταν εντελώς αναλφάβητες. Το ποσοστό εγγραμμάτων μεταξύ 9 και 49 ετών στο Τατζικιστάν ήταν 2,3% και στην Κιργιζία 3,1% (I. B. Λένιν, *Για την εκπαίδευση*, β' έκδοση, Αθήνα, εκδ. Χρόνος 1976, σελ.9).

²⁹ Στυλιανός Β. Μαυρογένης, *Το Κυβερνείο Καρς του Αντικαυκάσου (Καρσκαγιά Ορπλαστ)*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ευζείνου Λέσχης, 1963, σελ.53.

³⁰ Όπως έγραψε στην αυτοβιογραφία του "Ο πατέρας μου είχε ελληνική καταγωγή. Οι πρόγονοί του είχαν ζήσει στο Βυζάντιο απ' όπου έφυγαν μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους για να γλυτώσουν τις διώξεις. Εγκαταστάθηκαν τελικά στις ανατολικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας, στα περίχωρα της κωμόπολης Αργυρούπολης (Γκιουμούς Χανέ). Αργότερα, λίγο πριν τον τελευταίο ρωσο-τουρκικό πόλεμο, πήγαν στη Γεωργία εξαιτίας των επανειλημμένων διωγμών από τους Τούρκους". Στη συνέχεια η οικογένειά του εγκαταστάθηκε στην ελληνική συνοικία της Αλεξανδρούπολης της Αρμενίας, στο ελληνικό σχολείο της οποίας ο Γκουρτζιέφ πήρε τις πρώτες του γνώσεις. Το ψευδώνυμο Γκουρτζιέφ το πήρε μάλλον επειδή η οικογένειά του εγκαταστάθηκε κατ' αρχάς στη Γεωργία απ' όπου ο πατέρας του μετανάστευσε στην Αρμενία. Ο Γκουρτζιέφ ήταν πολύγλωσσος, γεγονός που χαρακτήριζε τους περισσότερους Έλληνες της Υπερκαυκασίας. Ο ίδιος έγραψε για την παιδεία του ότι η μητρική του γλώσσα ήταν τα ελληνικά, γνώριζε αρμενικά, επέλεγε να γράφει στα ρωσικά, σκεφτόταν στα περσικά και έλεγε ανέκδοτα στα αγγλικά. (I. G. Gurdzieff, *Recontres avec des hommes remarquables*, ό.π., σελ.14, 62.) Στο έργο του Έλληνα διανοητή αναφέρθηκε ο γνωστός Ρώσος συγγραφέας Π. Δ. Ουσπένσκι στο βιβλίο του *Είς αναζήτηση του Κόσμου των Εκπλήξεων*.

³¹ Για το ρόλο των Ελλήνων της Ρωσίας στην ελληνική εθνεγερσία βλ.: G. L. Ars, "Gretseskoe Kommertserskoe ucolistse Odessy v 1817-1830 gg.-Iz Novogretseskogo Orosvestseniya", *Balkanskije Issledovanija*, τόμ. 10 1987, *Χίλια Χρόνια Ελληνισμού-Ρωσίας*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1994.

εμφανίστηκαν στη Ρωσία και αφετέρου των ιδεών που προέρχονταν από τον ελλαδικό χώρο.

Ως αποτέλεσμα των προβληματισμών που εμφανίστηκαν στην Ελλάδα δημιουργήθηκε έντονο δημοτικιστικό κίνημα στο Βατούμι και στο Σοχούμι μεταξύ του 1900-1917³², ενώ η εξάπλωση των επαναστατικών ιδεών στις αρχές του αιώνα μας στους Έλληνες φοιτητές στα ρωσικά πανεπιστήμια εκφράστηκε με τη συμμετοχή τους στην αυθόρμητη εξέγερση του 1905. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις Ελλήνων που συμμετείχαν στα γεγονότα ήταν ο Γιάννης Πασαλίδης, ο Γεώργιος Κωνσταντινίδης (ο οποίος αργότερα πήρε το ψευδώνυμο Σκληρός), ο Γεώργιος Φωτιάδης κ.ά. Η κύρια επίπτωση της εξέγερσης του 1905 στις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας ήταν η εθνική συσπείρωση. Η εμπορική τάξη των Ελλήνων αύξησε την επιρροή της στους Έλληνες εργαζόμενους, οι οποίοι ξεχώριζαν πλέον από τους εργαζόμενους των άλλων εθνικοτήτων.

Η πολιτική ενεργοποίηση των Ελλήνων και η κοινωνική τους άνοδος εκφράστηκε και στο χώρο των εντύπων. Η πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε ήταν ο *Κόσμος* με έδρα την Οδησό. Μέχρι το 1908 ο *Κόσμος* ήταν η μοναδική ελληνική εφημερίδα της Ρωσίας. Κυκλοφορούσε στις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας, στον Πόντο και στις βαλκανικές χώρες. Ανέπτυξε δεσμούς με τον Τύπο της Αθήνας και δημιούργησε ένα ευρύ δίκτυο ανταποκριτών στο Λονδίνο, Παρίσι, Κωνσταντινούπολη, Σόφια, Βελιγράδι, Βουκουρέστι, Αθήνα. Το 1907 ο *Κόσμος* έθεσε για πρώτη φορά το ζήτημα της οργάνωσης των Ελλήνων της Ρωσίας και της ένωσης των Ελλήνων του Καυκάσου και του Πόντου. Το 1907 ιδρύθηκε στην Οδησό η πολιτική, φιλολογική και εμπορική εφημερίδα με το όνομα *Φως*. Ο εκδότης της νέας εφημερίδας ήταν ο Μ. Κυριαζής, εξέχων έμπορος παλιότερα στη Ρουμανία. Το 1908 εκδόθηκε στο Βατούμι από τον Τραπεζούντιο Π. Φιλιππίδη η φιλελεύθερη εφημερίδα *Δράσις*, η οποία ένα χρόνο αργότερα μετονομάστηκε σε *Εθνική Δράσις*. Το κεφάλαιο για την έκδοση της εφημερίδας αυτής το εξασφάλισε ο επιχειρηματίας Σταύρος Γαληνός που κατοικούσε στο Βατούμι. Στόχος της ήταν η πληροφόρηση των Ελλήνων στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας και στη Ρωσία. Η *Εθνική Δράσις* και ο *Κόσμος* ανέπτυξαν ανταγωνιστικές σχέσεις. Την ίδια χρονιά κυκλοφόρησαν στην Τραπεζούντα η δισεβδομαδιαία εφημερίδα *Φάρος της Ανατολής* των αδελφών Σεράση και η εβδομαδιαία *Ανεξάρτητος* του Χ. Μηλόπουλου. Ο *Κόσμος*, στα πλαίσια του ανταγωνισμού με την *Εθνική Δράσις*, δημιούργησε δεσμούς με το *Φάρο της Ανατολής*, υπογράφοντας συμφωνία για τη διανομή του στον Πόντο μέσω των αντιπροσώπων της τραπεζουντιακής εφημερίδας.

Το 1909 ο *Κόσμος* πήρε την άδεια από τις αρχές της Οδησού να εκδώσει ρωσόφωνη εφημερίδα με τίτλο *Ruski Mir*, ενώ στην Τραπεζούντα οι αδελφοί Σεράση εξέδωσαν την τουρκόφωνη *Babri Siyah*. Την ίδια χρονιά

³² Σταύρος Κανονίδης, "Διαμαρτυρήση", περ. *Ο Νουμάς*, τόμ. 9., 1911, σελ.348, Παναγιώτης Νούντσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Β', Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1993, σελ.488-490.

κυκλοφόρησαν στο Ερζιγκιάν του Πόντου το περιοδικό *Πόντος*, στην Αμισό οι εβδομαδιαίες εφημερίδες *Άγκυρα* του Χ. Συμβουλίδη και *Φως* των αδελφών Συμεωνίδη και στην Τραπεζούντα ο *Αστήρ του Πόντου* του Θ. Γραμματικόπουλου. Οι ελληνικές εφημερίδες του Εύξεινου Πόντου πολιτικοποιήθηκαν και τοποθετήθηκαν στο πλευρό των πολιτικών δυνάμεων της Ελλάδας. Ο *Κόσμος* εξέφρασε το αντιβενιζελικό στρατόπεδο, ενώ το *Φως* και η *Εθνική Δράσις* τους βενιζελικούς. Ο *Κόσμος* αντιτάχθηκε στην προσέγγιση των φιλελεύθερων ομάδων του Καυκάσου από τον εκδότη της *Εθνικής Δράσεως*. Με άρθρο ενός Έλληνα από το Καρς τον κατήγγειλε ότι επιθυμούσε να διαιρέσει πολιτικά τους Έλληνες του Πόντου και της Ρωσίας.

Τα αριθμητικά μεγέθη

Δεκάδες χιλιάδες Έλληνες εγκατέλειψαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία από το 1775 έως το 1884, για να εγκατασταθούν στη Ρωσία. Σύμφωνα με την πρώτη απογραφή της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, που έγινε τον Ιανουάριο του 1897, οι Έλληνες ανέρχονται σε 207.536³³.

Στην πρώτη αυτή απογραφή προσδιοριζόταν και η γλωσσική κατάταξη των Ελλήνων. Από τους 207.536 Έλληνες οι 186.925 ήταν ελληνόγλωσσοι (101.706 άνδρες και 85.219 γυναίκες), ενώ 20.611 μιλούσαν την τουρκική ή την ταταρική γλώσσα και κατοικούσαν στη Μαριούπολη. Στην ευρωπαϊκή Ρωσία ζούσαν 101.945 Έλληνες και στην Υπερκαυκασία 105.169. Από αυτούς 69.351, δηλαδή περισσότεροι από τους μισούς της ευρωπαϊκής Ρωσίας, ζούσαν στην περιοχή της Μαριούπολης. Άλλες μεγάλες συγκεντρώσεις Ελλήνων υπήρχαν στην Κριμαία με 18.048 άτομα, στο Κουμπάν με 20.137 άτομα, στο Καρς με 32.593, στην Τιφλίδα με 27.118 άτομα, στην Κουταΐδα με 14.482 κ.λπ. Στην Σιβηρία το 1897 ζούσαν 165 Έλληνες ενώ στην Κεντρική Ασία 97.

Η απογραφή αυτή έδινε αρκετά στοιχεία για την επαγγελματική κατάσταση των Ελλήνων. Το 70,89% ήταν αγρότες. Το υπόλοιπο 29,11% ήταν κυρίως επιχειρηματίες και βιοτέχνες. 5.000 Έλληνες ασκούν το εμπόριο ενώ 189 είναι δημόσιοι υπάλληλοι. Το εργατικό δυναμικό των ελληνόγλωσσων Ελλήνων αποτελούταν από 46.192 άνδρες και 3.886 γυναίκες, ενώ οι οικογένειές τους είχαν 55.514 άρρενα μέλη και 81.333 θήλεα. Στη συγκεκριμένη απογραφή ασκήθηκε δριμεία κριτική, γιατί κατέτασε τις εθνότητες σύμφωνα με τη μητρική γλώσσα και όχι με βάση την εθνική καταγωγή και συνείδηση. Το μεγάλο πρόβλημα αυτής της μεθόδου φάνηκε και από το γεγονός ότι, ενώ υπήρχαν τουλάχιστον 150 εθνότητες, στην απογραφή του 1897 καταγράφηκαν οι 125.³⁴ Δεκάδες εθνότητες αγνοήθηκαν τελείως εξαιτίας των μεθόδων της απογραφής και πιθανόν λόγω των πολιτικών σκοπιμοτήτων, εφόσον την ίδια περίοδο η πανσλαβιστική ιδεολογία

³³ Ανδρέας Η. Ζαπάντης, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1989, σελ.24. Ο συνολικός πληθυσμός της Αυτοκρατορίας ανέρχονταν σε 126.411.736 κατοίκους.

³⁴ Στην απογραφή του 1926 καταγράφηκαν 195 εθνότητες. Δηλαδή μόλις 29 χρόνια μετά την πρώτη καταγραφή βγήκαν στο φως άλλες 70 εθνότητες.

κυριαρχούσε στο ρωσικό χώρο. Ο αριθμός των Ελλήνων που προέκυπτε από την απογραφή αυτή υπολείπεται του πραγματικού πληθυσμιακού μεγέθους τους. Είναι γνωστό ότι την ίδια περίοδο στην Υπερκαυκασία υπήρχαν τουρκόφωνοι και αρμενόφωνοι ελληνικοί πληθυσμοί καθώς και ρωσόφωνοι στην ίδια τη Ρωσία, οι οποίοι δεν καταγράφηκαν, παρόλο που στην περιοχή της Μαριούπολης οι ταταρόφωνοι Έλληνες καταγράφηκαν από τους υπευθύνους ως Έλληνες. Την εποχή αυτή στο γενέθλιο χώρο των Ελλήνων της Ρωσίας, στο μικρασιατικό Πόντο, το ελληνικό στοιχείο υπερείχε των υπόλοιπων εθνοτήτων.

Το 1897 ο ελληνικός πληθυσμός της Ρωσίας ανερχόταν, σύμφωνα με τη *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, σε 462.000 άτομα. Ο αστικός πληθυσμός κατανεμόταν ως εξής: Βατούμι 29.000, Σοχούμι 8.000, Σότσι 1.000, Νοβοροσίσιτς 17.000, Κρασοντάρ 66.000 και Σεβαστούπολη 54.000. Για τους Έλληνες αγρότες, οι οποίοι κατοικούσαν σε 290 χωριά, οι αριθμοί που δίνονταν από την Εγκυκλοπαίδεια ήταν: περιοχή Καρς 80.000, περιοχή Τιφλίδα 50.000, περιοχή Βατούμι 13.000, περιοχή Σοχούμι 48.000, περιοχή Σότσι 10.000, περιοχή Κουμπάν 7.000, Κριμαία 9.000, περιοχή Μαριούπολης 70.000.³⁵

Το 1914 η πληθυσμιακή σύνθεση των εθνοτήτων στο μικρασιατικό Πόντο ήταν η εξής: μουσουλμάνοι 1.006.000, χριστιανοί Έλληνες 696.495, Αρμένιοι 60.000. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εθνική σύνθεση της ομάδας των μουσουλμάνων: Τούρκοι 420.000, εξισλαμισμένοι Έλληνες 190.000, κρυπτοχριστιανοί Έλληνες 43.000, άλλες εθνότητες (Κιρκάσιοι, Λαζοί, Σάνοι, Αμπχάζιοι, Γεωργιανοί, Κιζιλπάσηδες κ.λπ.) 352.000.³⁶

Την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου κατέφυγαν στη Ρωσία περίπου 160.000 Έλληνες, λόγω της αποχώρησης των ρωσικών στρατευμάτων από τον Καύκασο και τον ανατολικό Πόντο. Οι ίδιοι οι Έλληνες, μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, έδιναν νούμερα που κυμαίνονταν από 400.000 άτομα ως 750.000. Ο Α. Ζαπάντης θεωρούσε ότι ο πραγματικός πληθυσμός βρίσκεται μεταξύ 400.000 και 450.000. Στα ίδια πλαίσια κυμαινόταν και η εκτίμηση της εφημερίδας *Ελεύθερος Πόντος* του Βατούμι, η οποία υπολόγιζε τους Έλληνες της Ρωσίας σε 450.000 άτομα.³⁷ Από τα υλικά του Πανελληνίου Συνεδρίου του Ταϊγάν του 1917, προέκυπτε ότι ο ελληνικός πληθυσμός ανερχόταν σε 750.000 άτομα.³⁸ Ο αριθμός 650.000 εμφανιζόταν και σε διάφορες άλλες ελληνικές εκτιμήσεις.³⁹

Σε αναφορά του Κεντρικού Συμβουλίου του Συνδέσμου των εν Ρωσία Ελλήνων προς την ελληνική κυβέρνηση αναφερόταν ότι "... άπαντες δε οι

³⁵ I. Paraskevopoulos, "Doklad Mandatnoi Komissii", *Materiali i Vsesoyuznogo sezda Grekof SSSR*, Γελεντζίκι, 1991, σελ.41.

³⁶ Kostas Fotiadis, *Die islamisierung Kleinasiens und die kryptochristen des Pontos*, Τύμπιγκεν, 1985.

³⁷ "Οι Πόντιοι Έλληνες του Καυκάσου", εφημ. *Ελεύθερος Πόντος*, αριθ. 85, 2 Μαΐου 1921, σελ.1.

³⁸ Μιχ. Χρ. Αλιανού, *Τό έργον της ελληνικής περιθάλψεως*, Αθήνα, εκδ. Υπ.Εξ., 1921, σελ.88.

³⁹ Πανάρ. Τοπαλίδης, *Ο Πόντος ανά τους αιώνας*, Δράμα, 1929, σελ. 246, Ισ. Λαυρεντίδης, "Μετοικεσία Καυκασίων 1895-1907", περ. *Αρχείον Πόντου*, τόμ. 31, σελ.408.

Έλληνες της Ρωσίας δύνανται να υπολογισθώσιν εις 600 περίπου χιλιάδας.⁴⁰ Στη στατιστική του Κεντρικού Συμβουλίου ο συνολικός πληθυσμός των Ελλήνων υπολογιζόταν σε 650.000 και κατανεμόταν ως εξής:

Στην περιφέρεια Καρς σε 72 χωριά 70.000,
στην περιφέρεια Τσάλιας σε 43 χωριά 50.000,
στην περιφέρεια Βατούμι και κυβερνείου Κουταΐδας 20.000,
στην παραλία Αντικαυιάσου επί του Ευξείνου (Σοχούμι, Γιάγκρα, Άντλερ, Σότσι, Τουαφέ, Νοβοροσίσι, Ανάπα και περίχωρα αυτών) 80.000,
στον υπόλοιπο Αντικαύκασο (κεντρικό και ανατολικό) 15.000,
στο Βόρειο Καύκασο (κυβερνεία Νταγεστάν, Τερέι, Σταυρούπολης και Κουμπάν) 100.000,

στους συνοικισμούς γύρω από την Αζοφική Θάλασσα ειτός της Μαριούπολης 15.000,

στη Μαριούπολη και 23 χωριά της περιφέρειας της 170.000,

στη Χερσώνα, Νικολάγιεφ, Οδησσό και περίχωρα 35.000,

στη Κριμαία 60.000 και

στο εσωτερικό της Ρωσίας 50.000.⁴¹

Σχετικά αξιόπιστη μπορεί να θεωρηθεί η απογραφή της ελληνικής αποστολής του υπουργείου Περιθάλψεως που διενεργήθηκε το 1919. Στις περιοχές που δεν ήταν δυνατόν να γίνει απογραφή, λόγω της μπολσεβιλικής επέκτασης, η εκτίμηση του μεγέθους του ελληνικού πληθυσμού βασίστηκε σε ελεγχόμενα στοιχεία και στατιστικές πληροφορίες. Η απογραφή έδινε τα εξής μεγέθη:

Υπερκαυκασία

Αρμενία: Καρς (πόλη και περίχωρα) 4.500, Σαρίκαμισ (8 χωριά) 1.500, Καγισμάν (6 χωριά) 1.450, Χωροσάν (9 χωριά) 5.400, Όλτη (7 χωριά) 2.100, Γιόλια (13 χωριά) 6.950, Αρνταχάν (7 χωριά) 6.000, Αλεξανδρούπολις (πόλη και περίχωρα) 2.100, Εριβάν (πόλη) 350. Σύνολο: 30.350.

Γεωργία: Τιφλίδα (πόλη και περίχωρα) 5.500, Τσάλια (περί τα 60 χωριά) 35.000, Βατούμι (και τα πέριξ 5 χωριά) 20.000, Πότι (πόλη και περίχωρα) 850, Σοχούμι (περί τα 40 χωριά) 45.000, Γιάγκρα και Κουταούτα (8 χωριά) 3.500, Σότσι (το τμήμα που ανήκει στη Γεωργία) 3.000.

Σύνολο: 112.850.

Ουδέτερη ζώνη

Το ουδέτερο τμήμα μεταξύ Αρμενίας-Γεωργίας-Αζερμπαϊτζάν (6 χωριά): 7.500

Μπολσεβιλικές περιφέρειες που γειτονεύουν με τη Γεωργία: Σότσι (πόλη και περίχωρα) 11.500, Λαζαρόφσι 6.500. Σύνολο: 18.000.

⁴⁰ ΑΥΕ (Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών), υπόμνημα του Κεντρικού Συμβουλίου του Συνδέσμου των εν Ρωσία Ελλήνων, Β/33.

⁴¹ Θεολόγος Γ. Παναγιωτίδης, *Ο εν Ρωσία ελληνισμός*, Αθήνα, εκδ. Δ. Τρέμπελα, 1919, σελ.8-9.

Τμήμα βορείου Καυκάσου και νότιας Ρωσίας: Βλαδικαυκάς και Γιρόσκι 10.000, Σταυρούπολη-Πετιγιόρσκι 20.000, Κουμπάν 30.000, Κυβερνείο Μαύρης Θάλασσας 25.000, Κριμαία 70.000, Μαριούπολη 170.000, Ροστόβ και Ταϊγάνιον (Τανγκιανρόν) 15.000, Χερσών-Νικολάγεφ-Οδησός 35.000.

Σύνολο: 375.000.

Υπόλοιπα

Αζερμπαϊτζάν 15.000, Βόρεια Ρωσία 35.000.

Σύνολο: 50.000.

Με την απογραφή αυτή ο ελληνικός πληθυσμός υπολογίζεται σε 593.700 άτομα.⁴²

Το 1920 οι σοβιετικοί απέγραψαν τον πληθυσμό της Ρωσίας, ο οποίος αριθμούσε 134,2 εκατομμύρια. Οι Έλληνες υπολογίστηκαν σε 203.050 άτομα. Κατανέμονταν δε ως εξής:

Στην Ουκρανία 103.968 (στο Ντονιέτσκ 96.803, στην Οδησός 5.444, στο Κίεβο 358 κ.λπ.)

Στην Κριμαία 23.848

Στην περιοχή Κουμπάν και Μαύρης Θάλασσας 65.285 (Σταυρούπολη 3.502 κ.λπ)

Στην ευρωπαϊκή Ρωσία 25.064, (Μόσχα 344, Πετρούπολη 304 κ.λπ.),

Στη Σιβηρία 187

Στην Κιργιζία 344 κ.λπ.⁴³

Οι πολιτικές και πολεμικές συνθήκες της περιόδου που πραγματοποιήθηκε αυτή η απογραφή δικαιολογούν τις αποκλίσεις από άλλες εκτιμήσεις για το πραγματικό μέγεθος του ελληνικού πληθυσμού. Στην απογραφή αυτή δεν περιλαμβάνονταν οι Έλληνες εκτεταμένων περιοχών της Υπερκαυκασίας, οι οποίες δε βρίσκονταν τότε υπό σοβιετικό έλεγχο.

Όσοι από τους Έλληνες της Ρωσίας δεν είχαν πάρει τη ρωσική υπηκοότητα, είχαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία την οθωμανική. Στην κατηγορία αυτή ανήκε το σύνολο σχεδόν των προσφύγων από το μικρασιατικό Πόντο κατά τα γεγονότα της πρώτης εικοσαετίας του αιώνα μας. Κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου η επίσημη ελληνική πολιτική ενέδωσε στις πιέσεις των Ελλήνων της Ρωσίας και χορήγησε την ελληνική υπηκοότητα, κυρίως στους πρόσφυγες από τον Πόντο και τον Καύκασο.⁴⁴

Η γενοκτονία στο μικρασιατικό Πόντο και η ρωσική επανάσταση του '17

⁴² Μιχ. Χρ. Αιλιανού, ό.π., σελ.90-94.

⁴³ Ανδρέας Ζαπάντης, ό.π., σελ.27.

⁴⁴ ΣΔΡΕ, αρ. πρ. 740/ 30-1- 1935.

Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος προσέφερε στον τουρκοικό εθνικισμό το απαραίτητο πολιτικό πλαίσιο για να υλοποιήσει την απόφαση για εξόντωση των χριστιανικών ομάδων της Αυτοκρατορίας. Οι πρώτοι διωγμοί ξεκινούν από την Ανατολική Θράκη με τη βίαιη μετακίνηση του ελληνικού πληθυσμού. Ακολουθούν μεγάλες διώξεις κατά των Ελλήνων της Δυτικής Μικράς Ασίας για να κορυφωθούν με τη γενοκτονία στο μικρασιατικό Πόντο. Θύματα των εκτεταμένων εθνικών εκκαθαρίσεων υπήρξαν οι περισσότερες γηγενείς χριστιανικές ομάδες, πλην των λεγόμενων Φραγκολεβαντίνων και των ελάχιστων τουρκοορθόδοξων. Οι μονοφυσίτες (Αρμένιοι, Ασσύριοι και λίγοι Κούρδοι), οι ορθόδοξοι (Έλληνες στον Πόντο, την Ιωνία, την Καππαδοκία και την Ανατολική Θράκη, καθώς και Άραβες Σύριοι στον οθωμανικό Νότο), οι προτεστάντες (Αρμένιοι και Έλληνες) και οι καθολικοί (Αρμένιοι και Άραβες), ανέρχονταν σε τέσσερα εκατομμύρια περίπου.

Ήταν τέτοια η ένταση και η έκταση των διωγμών, ώστε ακόμη και οι Γερμανοαυστριακοί, σύμμαχοι των Τούρκων διατύπωσαν εγγράφως τις αντιρρήσεις τους: *"Είναι σαφές ότι οι εκτοπισμοί του ελληνικού στοιχείου δεν υπαγορεύονται ουδαμώς από στρατιωτικούς λόγους και επιδιώκουν κακώς εννοουμένως πολιτικούς σκοπούς."*⁴⁵ Την ίδια άποψη εξέφραζαν και σώφρονες Τούρκοι, όπως ο Βεχίπ πασάς, ο οποίος υποστήριζε ότι ο εκτοπισμός των Ελλήνων ήταν περιττός από στρατιωτικής άποψης.⁴⁶ Σχεδόν συγχρόνως ο Αυστριακός πρόξενος της Αμισού Κβιατόφσκι ανέφερε σε υπηρεσιακή επιστολή του ότι ο εκτοπισμός των Ελλήνων της ποντιακής παραλίας βρισκόταν στο πλαίσιο του προγράμματος των Νεοτούρκων, με το οποίο επιδιωκόταν η εξασθένηση του χριστιανικού στοιχείου. Θεωρούσε ο ίδιος ότι η καταστροφή αυτή θα είχε μεγαλύτερη απήχηση στην Ευρώπη απ' ό,τι οι σφαγές που είχαν διαπράξει κατά των Αρμενίων.⁴⁷ Οι φόβοι του Κβιατόφσκι εδράζονταν στη διαπίστωσή του ότι η καθολική εξόντωση του ελληνικού στοιχείου ήταν επιθυμία του τουρκοικού λαού.⁴⁸ Εξάλλου, του είχε ειπωθεί από ανώτερους Τούρκους ότι: *"Τελικά πρέπει να κάνουμε με τους Έλληνες ό,τι κάναμε με τους Αρμένιους... Πρέπει με τους Έλληνες, τώρα να τελειώνουμε."*⁴⁹

Εκτός από την περιοχή του Πόντου, οι Τούρκοι εξαπέλυσαν διώξεις και κατά του ελληνικού πληθυσμού του Καυκάσου. Το 1915, όταν ο τουρκοικός στρατός προέλαυε στην περιφέρεια του Καρς, πλήθη Ελλήνων προσφύγων εγκατέλειψαν τις περιοχές τους φοβούμενοι τις σφαγές.⁵⁰ Στις εκθέσεις της

⁴⁵ Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, "Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918), βάσει των Ανεκδότητων Εγγράφων και Κρατικών Αρχείων της Αυστροουγγαρίας", ό.π., σελ.13.

⁴⁶ Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Γενοκτονία στον Εύξεινο Πόντο. Διπλωματικά Έγγραφα από τη Βιέννη (1909-1918)*, ό.π., σελ.161.

⁴⁷ Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, "Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918), βάσει των Ανεκδότητων Εγγράφων και Κρατικών Αρχείων της Αυστροουγγαρίας", ό.π.

⁴⁸ Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Γενοκτονία στον Εύξεινο Πόντο. Διπλωματικά Έγγραφα από τη Βιέννη (1909-1918)*, ό.π., σελ.158.

⁴⁹ Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, ό.π., σελ.139-140.

⁵⁰ N. G. Volkof, *Kavkaski etnografitseski sbornik*, Μόσχα, εκδ. Νάουα, 1969, σελ.9.

επιτροπής του ελληνικού υπουργείου Περιθάλψεως, που στάλθηκε στον Πόντο και στον Καύκασο το 1919 για την καταγραφή των προβλημάτων του ελληνικού πληθυσμού, αναφέρθηκαν οι τρόποι που χρησιμοποιήθηκαν για τη θανάτωση περισσότερων από διακόσιες χιλιάδες άτομα.⁵¹ Ενδιαφέρον έχει η επισήμανση του συνταγματάρχη Δ. Καθηνιώτη, σε δική του έκθεση προς τον πρωθυπουργό της Ελλάδας Ελ. Βενιζέλο, για τους λόγους της γενοκτονίας των Ελλήνων στον Πόντο: *"Παρ' όλην την απομάκρυνσίν του, ο Πόντος δεν εξέρχεται της σφαιράς της γενικής δράσεως της Ελλάδος... Είναι δε εις θέσιν οι Πόντιοι να αποτελέσουν τους Φρουρούς του Ελληνισμού. Εν πρώτοις είναι έργον εις το οποίον έχουν συνειθίσει από αιώνων. Περιλαμβανόμενοι εν τη απομακρύνσει των από ξένα φύλα, παλαιότες διαρκώς προς αυτά, αφομοιούντες παρά αφομοιούμενοι, αποτελούσι τον ισχυρότερον τύπον Ελληνικής Φυλής. Ουδείς Φραγκολεβαντινισμός, απεναντίας μίσος και απέχθεια προς παν το ξενικόν. Δι' αυτὰς ακριβώς τας αρετάς, η Τουρκία, η οποία έβλεπε μακρότερα αφ' ότι εσυνειθίσαμεν να νομίζωμεν, τους διέλυσε, τους διέσπασε και τους επέταξε βαθμιαίως έξω του Βασιλείου της."*⁵²

Το Μάρτιο του 1917 εκδηλώνεται η αστική επανάσταση στη Ρωσία που ανέτρεψε την τσαρική απολυταρχία. Στις 23 και 24 Φεβρουαρίου (8 και 9 Μαρτίου με το νέο ημερολόγιο), κατόπιν αιματηρών συγκρούσεων, συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν τα μέλη της κυβέρνησης. Την αρχή ανέλαβε η Μεγάλη Ανωτάτη Επιτροπή, η οποία αποτελούνταν από τα φιλελεύθερα και ριζοσπαστικά στοιχεία της Δούμας (Ρωσική Βουλή). Η Επιτροπή διόρισε Προσωρινή Κυβέρνηση υπό την προεδρία του Πρίγκιπα Λβόφ, η οποία αναγνωρίστηκε αμέσως από τους συμμάχους. Στις 2 Μαρτίου ο τσάρος εξαναγκάστηκε σε παραίτηση υπέρ του αδελφού του, πρίγκιπα Μιχαήλ. Παράλληλα οι οργανωμένοι σε συμβούλια (σοβιέτ) εργάτες της Πετρούπολης επέβαλαν στην κυβέρνηση τον Κερένσκι, εξαναγκάζοντας τον Μιχαήλ σε παραίτηση.⁵³

Η Προσωρινή Κυβέρνηση διακήρυξε αμέσως με την ανάληψη της εξουσίας ότι θα συνέχιζε τον κοινό αγώνα κατά των κεντρικών δυνάμεων. Η δημιουργία όμως σοβιέτ στρατιωτών στο μέτωπο οδηγούσε στην αποσύνθεση του ρωσικού στρατού. Η κυβέρνηση δεν ασκούσε στην πραγματικότητα καμιά εξουσία. Οι διαταγές της Προσωρινής Κυβέρνησης ανατράπηκαν από το Συμβούλιο των στρατιωτών και εργατών, που έδρευε στην Πετρούπολη. Ο ανεφοδιασμός του μετώπου και των διαφόρων πόλεων αποδιοργανώθηκε, εφόσον οι σιδηρόδρομοι μετέφεραν λιποτάκτες και επαναστάτες. Οι εξελίξεις αυτές επέδρασαν άμεσα στο μέτωπο των πολεμικών επιχειρήσεων στον Πόντο. Η προέλαση σταμάτησε. Η Προσωρινή Κυβέρνηση του Κερένσκι φάνηκε αποφασισμένη να ανεχτεί την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην Τραπεζούντα με το ελληνικό καθεστώς. Στις περιοχές που είχε καταλάβει ο

⁵¹ Ριζούντιος, "Τα γεγονότα της Ριζούντος", εφ. *Ελεύθερος Πόντος*, Βατούμι, αριθ. 4, 26 Ιουνίου 1919, Μιχ. Χρ. Αιλιανός, ό.π., σελ.85-86.

⁵² Δ. Καθηνιώτης, *"Έκθεσις των ενεργειών μου σχετικάς με το ζήτημα του Πόντου"*, *Οι Έλληνες του Πόντου υπό τους Τούρκους (1461 – 1922)*, επιμ. Ο. Λαμπιδής, Αθήνα, 1965, σελ.93-94.

⁵³ Michell Heller-Aleksandr Nekrich, *Utopia in Power*, Λονδίνο, έκδ. Hutchinson, 1986, σελ.29-33.

ρωσικός στρατός δημιουργήθηκαν σοβιέτ, δηλαδή επαναστατικές επιτροπές, στις οποίες συμμετείχε και ο μητροπολίτης Χρυσάνθος.⁵⁴ Οι Έλληνες, κυρίως όσοι υπηρετούσαν στο ρωσικό στρατό, συμμετείχαν στις διαδικασίες αυτές. Υπολογίζονται σε τρία συντάγματα. Συμμετείχαν επίσης και οι Έλληνες του Καυκάσου, οι οποίοι έγιναν γνωστοί ως Ποντοκαυκάσιοι.⁵⁵ Ενδεικτικό στοιχείο αυτής της συμμετοχής ήταν η διακυβέρνηση του νομού Καρς από τέσσερις κομισάριους, έναν Αρμένιο, ένα μουσουλμάνο, ένα Ρώσο και έναν Έλληνα.⁵⁶

Η ανατροπή του τσαρικού απολυταρχισμού επέτρεψε στις ιδέες του διαφωτισμού να απλωθούν στο χώρο. Άρχισαν να εμφανίζονται χωριστικά εθνικά κινήματα. Ο Καύκασος, η Κριμαία, η Ουκρανία, η Πολωνία, η Φιλανδία, οι Κοζάκοι του Ντον, οι χώρες της Κεντρικής Ασίας και η Σιβηρία ακόμα αποσπάστηκαν από την τσαρική αυτοκρατορία και κήρυσσαν την ανεξαρτησία τους. Οι Έλληνες της Ρωσίας αντιμετώπισαν θετικά την ανατροπή του τσαρισμού, ο οποίος *"κατέπνιγε την φωνήν των αληθών τέκνων του τυραννούμενου λαού"*.⁵⁷ Οι ιδέες της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας τους οδήγησαν στο δρόμο της πολιτικής τους οργάνωσης για την κατάκτηση των δικαιωμάτων τους. Η κατάρρευση του ρωσικού κολοσσού αφύπνισε πολλές συνειδήσεις Ελλήνων.⁵⁸ Η στράτευση στην εθνική υπόθεση εμπόδιζε σε μεγάλο βαθμό τη διείσδυση των μπολσεβίικων ιδεών στους Έλληνες της Ρωσίας.⁵⁹ Μεγάλη ήταν επίσης η αίγλη της Ελλάδας και η επιρροή που ασκούσε στους ομοεθνείς πληθυσμούς του ρωσικού χώρου.⁶⁰

Ο Χριστόφορος Τσέρτικ από το Καρς γράφει: *"Με τις πρώτες μέρες της μεγάλης Ρωσικής επανάστασης σημειώθηκε αυθόρμητη εκδήλωση των Κοινοτήτων για πολιτική οργάνωση που μάλλον έκλινε προς μια αδιαίρετη δημιουργία του Εθνικού κέντρου... Μέσα σε δύο χρόνια, απ' το Μάρτιο του 1917 ως το τέλος του 1919 συνεκλήθησαν τρία τοπικά Εθνικά Συνέδρια (σ.τ.σ. του Καρς) και δύο Γενικά στην Τιφλίδα."*⁶¹

⁵⁴ Ο Χρυσάνθος είχε έρθει σε επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες από το 1907, όταν ταξίδεψε στο Βερολίνο μαζί με το φίλο του Γεώργιο Κωνσταντινίδη, που έγινε γνωστός με το ψευδώνυμο Σκληρός (Χρυσάνθου Αναμνήσεις: *Βιογραφικά Αναμνήσεις του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσάνθου του από Τραπεζούντας 1881-1949*, επιμ. Γ. Ν. Τασούδης, Αθήνα, 1970.) Οι σοσιαλιστικές ιδέες φαίνεται ότι επηρέασαν το Χρυσάνθο, εφόσον σε διάφορα άρθρα του προβαίνει σε θετικές νύξεις. Επιπλέον, η προσωπική του θέση για το γλωσσικό ζήτημα, τον τοποθετούσε στο δημοκρατικό χώρο. Διαφωτιστική είναι η εργασία: Οδυσσεύς Λαμφιδής, "Γ. Σκληρός και μητροπολίτης Χρυσάνθος Φιλιππίδης", περ. *Ιστορικά*, τόμ. 12, τεύχ. 23, Δεκέμβριος 1995, σελ. 351-368.

⁵⁵ Νίτσα Γαβριηλίδου, *Ο πατέρας μου Κώστας Γαβριηλίδης*, Αθήνα, 1987, σελ. 25.

⁵⁶ Χ. Σαμουηλίδης, ό.π., σελ. 45.

⁵⁷ "Φωνή Δικαιοσύνης", εφημ. *Έλιος*, Οδησσός, 18 Ιουνίου 1917, σελ. 1.

⁵⁸ Θεολόγος Γ. Παναγιωτίδης, ό.π., σελ.16.

⁵⁹ Ν. Ν. Ιοαννίδι, *Greki v Abhazii*, Σοχούμι, εκδ. Alatsara, σελ. 23-26.

⁶⁰ Μια από τις πρώτες κινήσεις των μπολσεβίικων μετά την κατάληψη της νότιας Ρωσίας είναι η συκοφαντία της Ελλάδας και το σπάσιμο αυτού του ηθικού δεσμού. Σε άρθρο της περιόδου αυτής διαβάζουμε σε ελληνική κομμουνιστική εφημερίδα της νότιας Ρωσίας: "Αλήθεια αυτοί οι πατριώτες τόσο ανόητοι είναι, δεν κατάλαβαν πως η Ελλάδα τους είναι οργανέτο των μεγάλων καπιταλιστών, των μεγάλων προστάτιδων δυνάμεων". ("Απ' τα κεραμίδια", εφημ. *Σπάρτακος*, Νοβοροσίτσκ, αρ. 20, 2 Ιουλίου 1921, σελ.1).

⁶¹ Χριστόφορος Τσέρτικ, *Στις επάλξεις του Καρς*, Λάρισα, 1985, σελ.91.

Στο χώρο του Καυκάσου εμφανίστηκαν ακόμα και ελληνικά πολιτικά κόμματα. Στο Βατούμι ιδρύθηκε το Ελληνικό Δημοκρατικό Κόμμα, το οποίο εξαρχής δήλωσε ότι υποστηρίζει τις δημοκρατικές αρχές και ότι *"αναγνωρίζει το μάλλον τέλειον πολίτευμα, την Δημοκρατία..."* Το πρόγραμμα του κόμματος αυτού είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Τάχθηκε αλληλέγγυο προς τις τάσεις ανεξαρτησίας των διαφόρων εθνικοτήτων προς αυτοδιοίκηση και σχηματισμό αυτονομιών, ενώ συγχρόνως ζήτησε να γίνουν σεβαστά τα δικαιώματα των εθνικοτήτων που μειοψηφούσαν μέσω της παραχώρησης εθνικοεκπαιδευτικής αυτοδιοίκησης. Υποστήριζε ότι τέτοιες αυτοδιοικήσεις θα επιτρέψουν σ' όλες τις εθνικότητες και ιδιαίτερα στους Έλληνες, την επίλυση των εθνικών και πολιτισμικών προβλημάτων σε μεγάλο βαθμό. Παίρνοντας θέση στις εσωτερικές εξελίξεις της Ρωσίας, το Ελληνικό Δημοκρατικό Κόμμα ζητούσε τον καθορισμό ανώτατου ορίου ιδιοκτησίας γαιών και την απαλλοτρίωση όσων ξεπερνούσαν το καθορισμένο όριο. Ζητούσε επίσης την πλήρη ισότητα των γυναικών με την επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων. Για το κοινωνικό ζήτημα ζητούσε την άμεση κατάργηση των κοινωνικών τάξεων, βαθμών, τίτλων κ.λπ., ενώ για το εργατικό ζήτημα υποστηρίχθηκε ότι το κράτος πρέπει να δρα διαμεσολαβητικά μεταξύ των εργατών και των εργοδοτών τους και να ελέγχει τις συνθήκες εργασίας. Για το ελληνικό ζήτημα το κόμμα ζητούσε την αυτονομία της Ελληνικής Εκκλησίας της Ρωσίας, την εθνικοποίηση των σχολείων και την καθιέρωση υποχρεωτικής και δωρεάν παιδείας.⁶²

Το συνέδριο στο Ταϊγάν

Η πρώτη πολιτική κίνηση των Ελλήνων του Καυκάσου ήταν η σύγκλιση της Εθνικής Συνέλευσης στην Τιφλίδα, το Μάιο του 1917. Αποφασίστηκε η εθνικοποίηση των ελληνικών σχολείων, η δημιουργία εθνικού τυπογραφείου, η έκδοση ελληνικής εφημερίδας και η συμμετοχή στο Πανελλήνιο Συνέδριο στο Ταϊγάν (Γανγκανρόκ). Σε συμφωνία με τους άλλους λαούς του Καυκάσου προχώρησαν στη δημιουργία αυτόνομου καθεστώτος για τις ελληνικές περιοχές και συγκρότησαν ελληνικό στρατιωτικό σώμα για την υλοποίηση αυτού του στόχου. Το Ελληνικό Σύνταγμα, με στρατιώτες και αξιωματικούς Έλληνες που υπηρετούσαν στο ρωσικό στρατό, είχε ως έδρα το Καρς και έφερε τον αριθμό 296.⁶³

Στη συνέλευση της Τιφλίδας οι Έλληνες φάνηκαν αποφασισμένοι να απαιτήσουν τη βελτίωση της θέσης τους από εθνική άποψη. Δεν παρέλειψαν όμως να μιλήσουν και για κοινωνικά ζητήματα. Έτσι έθεσαν μεταξύ των πρώτων, το αγροτικό ζήτημα. Το αγροτικό πρόβλημα των Ελλήνων του Καυκάσου εμφανίζεται εξαιτίας του αγόνου των περιοχών ή της έλλειψης κλήρου. Η κοινότητα Χάνδερε του Κυβερνείου Καρς γράφει στις 4 Δεκεμβρίου 1917 στο Κεντρικό Συμβούλιο: *"... το μέρος όπου βιούμεν είνε εξ όλων των του Κυβερνείου το μόνον αγονώτατον και ορεινότατον, το μη κατάλληλον*

⁶² ΑΥΕ, πρεσβεία Πετρούπολεως προς Υ.Ε., Β/42, 1174/1/14-8-1917.

⁶³ Κώστας Τσαλαχούρης, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης*, Αθήνα, εκδ. Λιβάνη, 1992, σελ.52.

ούτε εις γεωργίαν, ούτε εις κτηνοτροφίαν, ως κυβερνητικόν δε καθό δασώδες δεν δυνάμεθα να φυλάττωμεν πλείονα της μιας αγελάδος ζώα. Εν τω διαστήματι δε των 38 ετών από της εποχής, αφ' ής μετρηαστεύσαμεν εις Ρωσίαν, ο μόνος τρόπος εξαγωγής του πόρου της ζωής ημών είνε το εκ της μεταφοράς εμπορευμάτων αγώνιον και η εκ της ξυλείας και καρβούνων γλίσχος απολαβή... δεν δυνάμεθα να μείνωμεν ούτε λεπτόν εις τον επί γης τούτον Άδην. Προς τούτο καίτοι πολλάκις απετάθημεν δι αναφοράς εις τον κατά τόπον Νομάρχην και Ναμέστικον Τιφλίδος, ίνα παραχωρήση ημίν μέρος κατάλληλον προς εγκατάστασιν, δυστυχώς απεποιήθη αν και υπήρχον πολλά τοιαύτα εις τα περίχωρα της Τιφλίδος, υποδείξας ημίν τοιαύτα εις τα απόκεντρα μέρη της Σιβηρίας". 64

Στις 29 Ιουνίου του 1917 συνήλθε στο Ταϊγάν (Γανγκιανρόκ) το Συνέδριο των Ελλήνων της Ρωσίας. Η αρχική ιδέα σύγκλισης Πανελληνίου Συνεδρίου ανήκε στην Ελληνική Κοινότητα του Βατούμι. Μέχρι τις 10 Ιουλίου συζητήθηκαν όλα τα μεγάλα προβλήματα που απασχολούσαν τον ελληνισμό της Ρωσίας. Στο συνέδριο πήραν μέρος εκπρόσωποι από τις Κοινότητες Σεβαστούπολης, Αλούστας, Καπαρτίγια, Αντερμπιερφια, Πρασκοβιερφια, Ψάτα, Συμφερούπολης, Μπαχτσέ Σαράϊ, Μελιτούπολης, Γιενίτσει, Στάρι-Κριμ, Κιέβου, Άντλερ, Πιλένκοβο, Τουαφέ, Μαριούπολης, Κερτς, Ροστόβ επί του Ντον, Ανάπας, Νοβοροσίσι, Μαϊϊόπ, Οδησσού, Γιέισι, Ταϊγάν, Καμάρας, Καράν και Κρίμσκαγια, καθώς και αντιπρόσωποι της Εκτελεστικής Επιτροπής των Ελλήνων της Υπερκαυκασίας που είχε έδρα την Τιφλίδα και της Εκτελεστικής Επιτροπής του Ελληνικού Περιφερειακού Συνδέσμου Καρς. Οι δύο τελευταίοι εκπροσωπούσαν πληθυσμό 120.000 ατόμων.

Στο συνέδριο έκαναν πολιτική παρέμβαση δύο οργανωμένες ομάδες Ελλήνων με συγκεκριμένες προτάσεις τόσο για την επίλυση του ελληνικού ζητήματος όσο και για τα εσωτερικά κοινωνικά προβλήματα της Ρωσίας. Ειδικά, το Ελληνικό Δημοκρατικό Κόμμα του Βατούμι και οι αντιπρόσωποι από το Ροστόβ με μερικούς από την Οδησό, εξέδωσαν φυλλάδιο με τίτλο *Ολίγα περί του ελληνικού ζητήματος*, με το οποίο συστηματοποιούσαν τις θέσεις τους περί των αναγκαιοτήτων και των πολιτικών προτεραιοτήτων. Τελικά, μετά από παρέμβαση της ελληνικής πρεσβείας της Πετρούπολης το Συνέδριο δε συζήτησε τα θέματα που άπτονταν της εσωτερικής πολιτικής της Ρωσίας. Υπήρχε η εκτίμηση ότι η παρέμβαση στα εσωτερικά της Ρωσίας θα έβλαπτε τους μακροπρόθεσμους εθνικούς στόχους. Η γραμμή που πρότεινε η ελληνική πρεσβεία, μέσω του απεσταλμένου της Στελλάκη, ο οποίος θεωρείται καλός γνώστης του χώρου, υπαγορευόταν από την ανάγκη να φανούν οι ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας ενωμένες και συμπαγείς, ώστε να επιδιωχθεί προνομιακό καθεστώς για τις περιοχές του μικρασιατικού Πόντου, οι οποίες θα εντάσσονταν στο ρωσικό κράτος μετά το τέλος του πολέμου.⁶⁵

⁶⁴ Θεολόγος Γ. Παναγιωτίδης, *Ο εν Ρωσία ελληνισμός*, Αθήνα, εκδ. Τρεμπέλα, 1919, σελ.17.

⁶⁵ ΑΥΕ, Κεντρικών Εκτελεστικών Συμβούλιον του Συνδέσμου των εν Ρωσία Ελλήνων, 15-7-1917, Β/58.

Το συνέδριο αυτό σε δώδεκα συνεδριάσεις αποφάσισε πάνω στους παρακάτω άξονες:

1. *Περί ενώσεως των εν Ρωσία Ελληνικών Κοινοτήτων,*
2. *Περί αυτονομίας της Ελληνικής Εκκλησίας συμφώνως με τα Εκκλησιαστικά καθεστώτα,*
3. *Περί εθνικοποιήσεως και αναδιοργανώσεως των Ελληνικών Σχολείων,*
4. *Περί ζητημάτων οικονομικού χαρακτήρα, ως ιδρύσεως Τραπεζής, συνεταιρισμών κ.λπ.,*
5. *Περί εκδόσεως Ρωσοφώνου Ελληνικής Εφημερίδος (σ.τ.σ. και άμεση έκδοση φυλλαδίου στην ελληνική που θα παρουσιάζει περιοδικά την κίνηση του ελληνισμού της Ρωσίας),*
6. *Περί του αγροτικού ζητήματος,*
7. *Περί καθορισμού της πολιτικής θέσεως των εν Ρωσία Ελλήνων προς επίτευξιν των άνω ζητημάτων,*
8. *Περί ιδρύσεως Ελληνικών Προξενείων,*
9. *Περί διαφόρων Εκκλησιαστικών, Εκπαιδευτικών και αγαθοεργών Ελληνικών κληροδοτημάτων."*

Στο συνέδριο αποφασίστηκε η ίδρυση του Συνδέσμου των εν Ρωσία Ελλήνων. Οι ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας θα σχημάτιζαν δώδεκα περιφέρειες. Οριζόταν ο αριθμός εκατό ως το κατώτατο όριο μελών για κάθε ελληνική κοινότητα. Σε περίπτωση μικρότερου αριθμού θα ενώνονταν με γειτονικές ομάδες Ελλήνων, μέχρι να συμπληρωθεί ο απαιτούμενος αριθμός. Οι ελληνικές κοινότητες θα υπάγονταν στα κέντρα των περιφερειών. Η κάθε περιφέρεια θα είχε ένα διοικητικό συμβούλιο Ελλήνων. Τα περιφερειακά συμβούλια θα εκλέγονταν από τους αντιπροσώπους των κοινοτήτων. Ο κάθε αντιπρόσωπος θα εκπροσωπούσε πεντακόσια άτομα.

Ένα από τα βασικά ζητήματα που συζητήθηκαν στο Συνέδριο ήταν η εθνικοποίηση, μέσω της απορωσοποίησης των σχολείων και της εκκλησίας. Οι προτάσεις των συνέδρων, που αφορούσαν στην αναδιοργάνωση της ελληνικής εκπαίδευσης, προέβλεπαν δύο βαθμίδες: η κατώτερη με δύο τετραετείς κύκλους σπουδών και η μέση. Σχολεία του πρώτου κύκλου της κατώτερης εκπαίδευσης υπήρχαν σ' όλα τα μέρη που κατοικούσαν Έλληνες.⁶⁶ Τα σχολεία του δεύτερου κύκλου της κατώτερης εκπαίδευσης ιδρύονταν στα κέντρα των περιφερειών. Προτάθηκε η εκπαίδευση σ' αυτά να γίνει βαθμιαία υποχρεωτική. Τα μαθήματα ήταν αντίστοιχα με αυτά του πρώτου κύκλου. Επιπλέον προβλέπονταν τα εξής: γενική ιστορία, άλγεβρα, ιστορία και γεωγραφία Ελλάδας και Ρωσίας, ανατομία και φυσιολογία του ανθρώπου, ζωολογία, βοτανική, ορυκτολογία, φυσική και χημεία. Για τα σχολεία της μέσης

⁶⁶ Η φοίτηση σ' αυτά είναι κοινή για αγόρια και κορίτσια. Τα υποχρεωτικά μαθήματα σ' αυτόν τον κύκλο είναι: Ιερά ιστορία, ελληνική και ρωσική γλώσσα, αριθμητική και στοιχειά γεωμετρίας, πατριδογραφία (της περιφέρειας όπου βρίσκεται το σχολείο), φυσική ιστορία, εθνική ιστορία, υγιεινή, καλλιγραφία, ιχνογραφία, εργόχειρα (για τα κορίτσια) και χειρωνακτική εργασία (για τα αγόρια), ωδική και γυμναστική. [Μάρθα Καρπόζηλου, *Ελληνική Εκπαίδευση (1917-1937)*, Ιωάννινα, 1991, σελ.218-219.]

εκπαίδευσης κατατέθηκε η πρόταση να ιδρυθούν παντού, όπου υπήρχε ανάγκη, με παράλληλη λειτουργία οικοτροφείων.

Το ιεραρχικά ανώτερο όργανο των Ελλήνων της Ρωσίας ονομάστηκε Κεντρικό Εκτελεστικό Συμβούλιο με έδρα το Ροστόβ επί του Ντον. Επιπλέον εξελέγη οκταμελής Εκτελεστική Επιτροπή, η οποία ήταν υπεύθυνη της υλοποίησης των ψηφισμάτων και της εκπόνησης προγράμματος δράσης. Αποφασίστηκε η έκδοση περιοδικού στην ελληνική γλώσσα με τίτλο *Ειδήσεις του Κεντρικού Εκτελεστικού Συμβουλίου του Συνδέσμου των εν Ρωσία Ελλήνων*. Η ίδρυση του συνδέσμου χαιρετίστηκε με μεγάλο ενθουσιασμό από τις ελληνικές κοινότητες της αχανούς Ρωσίας, οι οποίες άρχισαν να αποικτούν ένα σημείο αναφοράς. Ψηφίσματα που δείχνουν τη συγκίνηση και την ευγνωμοσύνη των Ελλήνων στάλθηκαν ακόμα και από το Βλαδιβοστόκ, τη Σαμάρρα, το Μπακού κ.α.⁶⁷

Παρά τις μεγάλες δυσχέρειες και τις τεχνικές δυσκολίες, λόγω της έκρυθμης πολιτικής κατάστασης και της διακοπής των συγκοινωνιών και επικοινωνιών, το Κεντρικό Συμβούλιο ενεργούσε για την οργάνωση και ίδρυση κοινοτήτων. Ιδρύθηκαν κοινότητες στην Αλούπια, Αμπίνσκαγια, Νέα Γιάγκρα, Νόβι Αφόν, Πετιγόρσκ, Σταυρούπολη, Σταυροπόλια, Σαμάρρα, Τασκένδη, στη Μαντζουρία κ.λπ. Βοηθούσε οικονομικά τις κοινότητες να αναπτύξουν την ελληνική παιδεία. Είναι χαρακτηριστικές οι πληροφορίες που έφταναν στο Κεντρικό Συμβούλιο. Στην περιοχή του Καρς άρχισε η προσπάθεια εκτοπισμού της ρωσικής γλώσσας από τα ελληνικά σχολεία. Από το χωριό Καράουραν, ο ιερέας του Γ. Χαριτίδης έγραψε στις 18 Νοεμβρίου 1917: *"Εφέτος έγινε η εθνικοποίηση των Σχολών και τώρα εις τα Ελληνικά Σχολεία του Καρς παραδίδεται η ελληνική γλώσσα..."* Προς τούτο οργανώθηκαν *"παιδαγωγικά μαθήματα μετά διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας για 150 διδασκάλους της περιφέρειας Καρς."*⁶⁸ Για την κοινότητα της Καμπαρτίνας ο Ιασωνίδης έγραψε: *"Εκεί όπου μέχρι εφέτος δεν ηκούετο, δεν εδιδάσκετο η Ελληνική γλώσσα, εφέτος -δια πρώτην φοράν- τα τέκνα της Καμπαρτίνας τα ρωσοδιδασκόμενα, συνέρχονται υπό της εθνικοποιημένης Σχολής και τραγουδοῦσι το τραγούδι του Παύλου Μελά και τραγουδοῦσι μίαν προς μία τας πόλεις της Μακεδονίας και τα κλέη του 1912-1913."*⁶⁹

Η ευεργετική σημασία του Πανελληνίου Συνεδρίου του Ταϊγανίου στο ηθικό των Ελλήνων αποτυπώνεται και σε ένα φυλλάδιο που κυκλοφόρησε στην Οδησό, στο οποίο η μετά το Συνέδριο εποχή θεωρείται *"νέα κατάσταση πραγμάτων."*⁷⁰

Το Κεντρικό Συμβούλιο του συνδέσμου κατέθεσε στην ελληνική κυβέρνηση υπόμνημα για το ζήτημα της εκπαίδευσης των ελληνοπαίδων της

⁶⁷ Θεολόγος Γ. Παναγιωτίδης, ό.π., σελ.19.

⁶⁸ ΑΥΕ, 1917-1918, Β/42, Ελληνισμός Ρωσίας, αριθ. 19137, Σύνδεσμος των εν Ρωσία Ελλήνων, Κεντρικόν Συμβούλιον προς την Βασιλικήν Κυβέρνησιν της Ελλάδος, Ροστόβ, 9-1-1918.

²²⁰ Θεολόγος Γ. Παναγιωτίδης, ό.π., σελ.21.

⁷⁰ Διον. Γ. Μεταξάς- Λασκαράτος, *Λέστε λάβετε φως*, Οδησός, εκδ. Χρυσογέλου, 1917, σελ.88.

Ρωσίας, οι οποίοι ανέρχονταν σε 50.000. Στο υπόμνημα καταγράφονταν η εκπαιδευτική κατάσταση του ελληνικού πληθυσμού και τα προβλήματα που υπήρχαν, όπως για παράδειγμα η έλλειψη σχολικών βιβλίων. Επισημαίναν ότι το πρόβλημα αυτό μπορεί να μην είχε μεγάλες επιπτώσεις στους ελληνοπαιδες της "ελευθέρας Ελλάδος", οι οποίοι ζούσαν σε ελληνικό περιβάλλον και θα μπορούσαν να διδαχτούν ακόμα και προφορικά από τους δασκάλους τους, αλλά για τις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας η έλλειψη των βιβλίων προκαλούσε ανυπολόγιστη βλάβη. Ο στόχος του υπομνήματος ήταν: "... ν' αναπτύξωμεν εν Ρωσία γενεάν Ελλήνων επικοινωνούσαν πνευματικώς μετά της συγχρόνου Ελλάδος." Στο υπόμνημα δινόταν αναλυτικά η κατανομή των μαθητών ανά σχολική τάξη. Στην Α' τάξη φοιτούσαν 12.000 μαθητές, στη Β' τάξη 10.000, στη Γ' τάξη 10.000, στη Δ' 8.000, στη Ε' 6.000 και στη ΣΤ' 4.000 μαθητές.

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων ζητήθηκε η βοήθεια της ελληνικής πρεσβείας της Πετρούπολης. Ένα από τα άμεσα προβλήματα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει ο σύνδεσμος ήταν το προσφυγικό. Άρχισε τη διενέργεια εράνων "υπέρ των εν Τουρκία καταδυναστευομένων αλύτρωτων αδελφών." Στους εράνους αυτούς συμμετείχαν Έλληνες από κάθε γωνιά της Ρωσίας. Δεκάδες χιλιάδες ρούβλια αποστέλλονταν στην Τραπεζούντα, η οποία αντιμετωπιζόταν ως η πρωτεύουσα του ελληνισμού.⁷¹

Η συνεργασία με τις ελληνικές αρχές που βρίσκονταν στον παρευξείνιο χώρο ήταν καλή. Μέχρι την Οκτωβριανή Επανάσταση στα εδάφη της πρώην ρωσικής αυτοκρατορίας, η Ελλάδα είχε περί τους 30 προξένους σε διάφορες πόλεις.⁷² Ένα από τα αιτήματα που διατυπώθηκαν ήταν η απόδοση ελληνικής υπηκοότητας στους Έλληνες της πρώην Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Οι Έλληνες γενικά ήταν είτε υπήκοοι της Ρωσικής Αυτοκρατορίας είτε, όσοι είχαν έρθει πρόσφυγες, της Οθωμανικής. Η δημιουργία νέων κρατών, η απόδοση νέων υπηκοοτήτων και η προσπάθεια επιστράτευσης των υπηκόων τους οδήγησε τις ελληνικές οργανώσεις να θέσουν το ζήτημα της υπηκοότητας των Ελλήνων. Το ζήτημα αυτό αντιμετωπίστηκε σε συνεργασία με τα κατά τόπους ελληνικά προξενεία και λύθηκε με την αναγνώριση της ελληνικής ιθαγένειας.

Υπήρξαν πάντως στιγμές έντονης σύγκρουσης με τις τοπικές αρχές για το θέμα αυτό. Η πίεση της αρμενικής κυβέρνησης προς τον ελληνικό πληθυσμό δημιούργησε από το 1917 τάση μετανάστευσης του ελληνικού πληθυσμού από την Αρμενία.. Ο Βολκόφ υποστηρίζει ότι η τάση αυτή δημιουργήθηκε εξαιτίας της πίεσης που άσκησε το αρμενικό μενσεβίκικο κόμμα Ντασανά, το οποίο βρισκόταν στην εξουσία.⁷³ Στην απόφαση του 1ου Συνεδρίου των Ελλήνων της Αρμενικής Δημοκρατίας, για το ζήτημα της επιστράτευσης των Ελλήνων αναφέρεται: "Επειδή, μέχρι τούδε το θέμα της

⁷¹ Ε. Παυλίδης, ό.π., σ. 98-101, Θεολόγος Παναγιωτίδης, ό.π., σελ.22.

⁷² Ανδρέας Ζαπάντης, ό.π., σελ.24.

⁷³ Ν. G. Volkof, *Kavkaski etnografitseski sbornik*, Μόσχα, εκδ. Νάουα, 1969, σελ.9, Ηρακλής Ι. Κιλλαχίδης, "Το χωριό Σιντισκόμ", περ. *Ποντιακή Εστία*, τεύχ. 110, Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1996, σελ.165-167.

υπηκοότητα, δεν έλαβε εισέτι την λύσιν του εν τη Αρμενική Δημοκρατία, αι διαταγαί των αρχών προς τας επαρχίας, αι καλούσαι τους νέους ηλικίας 19-25 ετών, ίνα προσέλθουν εις Κέντρα (στρατιωτικά) προς κατάταξιν εις τον στρατόν, το συνέδριον θεωρεί τας ενεργείας ταύτας ως παρανόμους και εντόνως διαμαρτύρεται. Το Συνέδριον αναγκάζεται να φέρη εις γνώσιν της Αρμενικής Κυβερνήσεως, ότι πάσα απόπειρα επιστρατεύσεως των Ελλήνων, εξ οιασδήποτε αρχής προερχομένη και άνευ της θελήσεως ολοκληρου του ελληνικού πληθυσμού και μέχρι διευκρινήσεως του θέματος της υπηκοότητος θα συναντήση, εκ μέρους αυτού την σθεναράν αντίστασιν."⁷⁴

Τα αιτήματα και το εκκλησιαστικό ζήτημα

Ο ελληνισμός της Ρωσίας και ειδικότερα αυτός του Καυκάσου, έθεσε άμεσα τα ζητήματα εκπαιδευτικής, κοινοτικής και εκκλησιαστικής αυτοδιοίκησης. Με την υιοθέτηση των αιτημάτων της οργάνωσης του Αικατερινοντάρ τέθηκε και το αίτημα της απελευθέρωσης του μικρασιατικού Πόντου και της δημιουργίας ανεξάρτητου ελληνικού κράτους εκεί. Κατ' αρχάς απαιτήθηκε η επιστροφή των ελληνικών περιουσιών που διαρπάγησαν. Όσον αφορά στο εκπαιδευτικό ζήτημα, ζητούσε το δικαίωμα να ιδρύει και να συντηρεί ελληνικά σχολεία όλων των βαθμίδων, να διορίζει και να μισθοδοτεί τους δασκάλους και τους επιθεωρητές και να διαμορφώνει τα σχολικά προγράμματα δίχως την επέμβαση των ρωσικών αρχών. Όσον αφορά στο καθεστώς που διείπε τις ελληνικές κοινότητες, ζητούσαν να τους επιτρέπεται η διαχείριση των κοινοτικών περιουσιών καθώς και κάθε εκκλησιαστικής και εκπαιδευτικής υπόθεσης. Ζητούσαν επίσης την αναγνώριση του πλήθους των ελληνικών κοινοτήτων ως ένα ενιαίο οργανικό σώμα, το Σύνδεσμο καθώς και των πανελληνίων συνεδρίων. Η πρότασή τους απέβλεπε στην αναγνώριση από τις ρωσικές αρχές μιας ελληνικής αρχής, η οποία θα εκλεγόταν από τα πανελλήνια συνέδρια.

Όσον αφορούσε στο εκκλησιαστικό καθεστώς των Ελλήνων, ο σύνδεσμος αποφάσισε να μην απαιτήσει εκείνη τη στιγμή δημιουργία αυτοκέφαλης ελληνικής εκκλησίας για τους Έλληνες της Ρωσίας, αλλά να διεκδικήσει έξι επισκοπικές έδρες από τη ρωσική εκκλησία. Το μοντέλο εκκλησιαστικής αυτοδιοίκησης του ελληνισμού προέβλεπε την αναγνώριση της ρωσικής εκκλησίας ως υπερκείμενης αρχής. Η ρωσική εκκλησία με τη σειρά της θα έπρεπε να αποδεχτεί τη μη επέμβαση στο εσωτερικό της ελληνικής εκκλησίας, η οποία θα απαρτιζόταν από αυτές τις έξη επισκοπές.⁷⁵

Οι Έλληνες της Ρωσίας έδιναν μεγάλη σημασία στην εκπαιδευτική και εκκλησιαστική αυτονομία, η οποία θεωρήθηκε ως η μόνη δυνατότητα να εμφυσηθεί εθνικό φρόνημα στον ελληνισμό και να μείνει έτσι συσπειρωμένος

⁷⁴ Στυλιανός Β. Μαυρογένης, ό.π., σελ.205-221.

⁷⁵ Οι Έλληνες της Ρωσίας δηλώνουν ότι δέχονται τυπικώς τη Διοικούσα Σύνοδο της ρωσικής εκκλησίας, εφόσον η διεκδίκηση Αυτοκεφάλου μπορούσε να δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα, προσκρούοντας στο Κανονικό Δίκαιο, κατά το οποίο η εκκλησιαστική χειραφέτηση ακολουθεί την πολιτική και δεν επιτρέπει τη συνύπαρξη δύο ορθοδόξων επισκόπων στον ίδιο χώρο.

γύρω από ελληνικά οργανωτικά κέντρα. Ο Ι. Καλφόγλου έγραφε από το Βατούμι στις 6 Νοεμβρίου 1917: *"Η ανασύστασις των Επισκοπών είνε δια τους Χριστιανούς Έλληνες, προ πάντων τους κατοικούντας εις την ύπαιθρον χώραν ουσιώδης... Ουδεμία προπαγάνδα, ουδέν κήρυγμα δεν επιδρά τόσον, όσον η εκ μέρους του Επισκόπου (Δεσπότου) συμβουλή, οδηγία... Είνε αναγκαία η ύπαρξις Έλληνος Επισκόπου... όστις δύναται να πράξει θαύματα..."*⁷⁶

Σε έγγραφο που στάλθηκε στη Σύνοδο της Ρωσίας τονίζόταν η αντίφαση μεταξύ των *"... επί τη βάσει των ανακηρυχθεισών υπό της ρωσικής Κυβερνήσεως αρχών θρησκευτικής ελευθερίας"* και της πραγματικής κατάστασης κατά την οποία *"... η εν Ρωσσία Ελληνική Εκκλησία"* εξακολουθεί να υπάγεται στη ρωσική εκκλησία. Οι απαιτήσεις των Ελλήνων διατυπώθηκαν *"Προς πληρεστέραν ικανοποίησιν των ζωτικών θρησκευτικών και ηθικών αναγκών του ελληνικού ορθόδοξου λαού..."* Οι καθαρά ελληνικές επισκοπές που ζητήθηκαν ήταν:

α) Στην πόλη Καρς, με τον τίτλον *"Επισκοπή Κάρσκη"*, στην οποία θα υπάγονταν όλοι οι ορθόδοξοι Έλληνες της περιφέρειας του Καρς και του κυβερνείου του Εριβάν.

β) Στο χωριό Μπιστάς, με τον τίτλον *"Επισκοπή Αχτάλσκη και Τσαλκήνσκη"*, στην οποία θα υπάγονταν όλοι οι ορθόδοξοι Έλληνες των Κυβερνείων Τιφλίδας και Μπακού.

γ) Στην πόλη Βατούμι με τον τίτλον *"Επισκοπή Σωτηριουπόλεως"*, στην οποία θα υπάγονταν όλοι οι ορθόδοξοι Έλληνες των περιφερειών Βατούμι και Σοχούμι και όλοι του Κυβερνείου της Κουταΐδος.

δ) Στην πόλη Νοβοροσίσι με τον τίτλο *"Επισκοπή του Καυκάσου"*, στην οποία θα υπάγονταν όλοι οι ορθόδοξοι Έλληνες των Κυβερνείων Σταυρουπόλεως και Μαύρης Θάλασσας, καθώς και των περιφερειών Κουμπάν και Τέρεκ.

ε) Στη Μαριούπολη με τον τίτλο *"Επισκοπή Γοθτικής και Μαριανουπόλεως"*, στην οποία θα υπάγονταν όλοι οι ορθόδοξοι Έλληνες των Κυβερνείων Αικατερινοσλάβ και Ταυρίδος και της περιφέρειας των "Στρατευμάτων του Ντον."

στ) Στο Νικολάιεφ με τον τίτλο *"Επισκοπή Ολβιουπόλεως"*, στην οποία θα υπάγονταν όλοι οι ορθόδοξοι Έλληνες των Κυβερνείων Χερσώνος, Βεσσαραβίας και όλης της υπόλοιπης Ρωσίας.⁷⁷

Το Κεντρικό Συμβούλιο του Συνδέσμου των εν Ρωσία Ελλήνων παρενέβη το Σεπτέμβριο του 1917 στην Ιερά Σύνοδο της Ρωσίας στη Μόσχα και πέτυχε την εκκλησιαστική αυτονομία των περιοχών Καρς και Αχταλείας. Η επιτυχία αυτή υποβοηθήθηκε από τις εξελίξεις στο χώρο της Υπερκαυκασίας και συγκεκριμένα την ανακήρυξη της Γεωργιανής Εκκλησίας ως Αυτοκέφαλής, μετά την δημιουργία της Γεωργιανής Δημοκρατίας.⁷⁸

⁷⁶ Θεολόγος Γ. Παναγιωτίδης, ό.π., σελ.28.

⁷⁷ ΑΥΕ Κεντρικόν Εκτελεστικόν Συμβούλιον του Συνδέσμου των εν Ρωσσία Ελλήνων. Ροστόβ 15/7/1917, φακ. Β/58.

⁷⁸ Θεολόγος Γ. Παναγιωτίδης, ό.π., σελ.26, Ελευθέριος Παυλίδης, ό.π., σελ.96-98.

Μετά την ήττα της Τουρκίας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και την επανασύσταση των Δημοκρατιών της Υπερκαυκασίας το εκκλησιαστικό ζήτημα πήρε σε ορισμένες περιοχές τη μορφή ανοιχτής διεκδίκησης της ανεξαρτησίας της ελληνικής εκκλησίας. Στο 1ο Συνέδριο των Ελλήνων της Αρμενικής Δημοκρατίας αποφασίστηκε να υπαχθεί η ελληνική εκκλησία της Αρμενίας στη Μητρόπολη Τραπεζούντας, ενώ ο αρχιερατικός επίτροπος, ο οποίος θα εκλεγόταν μαζί με το εκκλησιαστικό συμβούλιο, να υπαγόταν στο Εθνικό Συμβούλιο.⁷⁹

Η σύγκρουση με τα καθεστώτα του Καυκάσου και η ίδρυση της Ελληνικής Μεραρχίας

Τα καθεστώτα που προέκυψαν από την κατάρρευση του τσαρισμού ακολούθησαν την πολιτική που θεωρούσαν ότι εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του κυρίαρχου έθνους και της ομάδας που κατείχε την εξουσία. Στο στόχαστρο αυτής της πολιτικής βρέθηκαν και οι ελληνικοί πληθυσμοί. Η παραδοσιακή πολιτική σφετερισμού και πίεσης που εφαρμοζόταν στη Ρωσία σε σχέση με τα σχολεία, τους ιερείς, τους δασκάλους, αλλά και με τα κληροδοτήματα συνέχισε να εφαρμόζεται και από τα νέα δημοκρατικά καθεστώτα, παρότι όπως επισημαίνεται, βάσισαν τη δημιουργία τους στις διακηρύξεις περί ελευθερίας και αυτοδιάθεσης των λαών.

Στον Καυκάσο η γεωργιανή κυβέρνηση υποχρέωσε με νόμο τους Έλληνες που κατοικούσαν σ' αυτή να δεχτούν τη γεωργιανή ιθαγένεια.⁸⁰ Ο γιατρός Κοσμάς Σπυράντης από το Σοχούμι φυλακίστηκε από τη γεωργιανή κυβέρνηση γιατί αντιτάχθηκε στην απόφασή της να στρατολογήσει ελληνοϋπήκοους και τουρκοϋπήκοους Έλληνες. Παρόλη την αντίθεση Γεωργιανών και Ελλήνων στο συγκεκριμένο ζήτημα, υπήρχε στους Γεωργιανούς το αίσθημα περί συμμάχου έθνους. Βεβαίως, σε θεωρητικό επίπεδο, καθιερώθηκε ισότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων για κάθε πολίτη, ανεξάρτητα από τη φυλετική καταγωγή και τις πολιτικές ή ιδεολογικές πεποιθήσεις. Υιοθετήθηκε η ελευθερία του λόγου, του Τύπου και των εκλογών. Ταυτόχρονα καθιερώθηκε η υποχρεωτική διδασκαλία της γεωργιανής γλώσσας στα ελληνικά σχολεία.

Αντίστοιχα προβλήματα παρουσιάστηκαν και στο χώρο της αρμενικής δημοκρατίας.⁸¹ Η αρμενική κυβέρνηση προσπάθησε να στρατολογήσει τον

⁷⁹ Έχουν ενδιαφέρον οι τέσσερις προτάσεις που κατατέθηκαν στο Συνέδριο αυτό για την επίλυση του εκκλησιαστικού ζητήματος 1) Η ελληνική εκκλησία να υπαχθεί στον ορθόδοξο Αρχιεπίσκοπο Γεωργίας, 2) Την διοίκηση της ελληνικής εκκλησίας Αρμενίας να έχει εκκλησιαστικό Συμβούλιο, μέχρι να αναγνωριστεί η γεωργιανή εκκλησία αυτοκέφαλος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 3) Να παραμείνει ως ανεξάρτητη εκκλησία, 4) Να υπαχθεί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και 5) Να υπαχθεί στη Μητρόπολη Τραπεζούντας (Στυλιανός Β. Μαυρογένης, ό.π., σελ.232-233).

⁸⁰ Το ανεξάρτητο κράτος της Γεωργίας ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1918. Αναγνωρίστηκε από τη Σοβιετική Ρωσία και από τις μεγάλες δυνάμεις Τον Φεβρουάριο του 1921 υπέκυψε στην επίθεση των μπολσεβίκων.

⁸¹ Ισαάκ Λαυρεντίδης, "Μετοικεσία Καυκασίων 1895-1907", *Αρχαίον Πόντου*, τόμ. 31, σελ.425.

ελληνικό πληθυσμό της⁸² με αποτέλεσμα να χαρακτηριστεί η πολιτική της από αρκετούς Έλληνες ως "σοβινιστική-εθνικιστική."⁸³ Η συμπεριφορά αυτή χρησιμοποιήθηκε αργότερα από τους μπολσεβίκους για προπαγανδιστικούς λόγους. Στο Συνέδριο των Ανατολικών Λαών που έγινε στο Μπακού, οι μπολσεβίκοι κατήγγειλαν με πολύ έντονη γλώσσα τη στάση της γεωργιανής κυβέρνησης απέναντι στις μειονότητες και στους γειτονικούς λαούς. Την κατηγόρησαν για "*καταδίωξη και εξόντωση των Οσετίνων*", για το "*κάψιμο ολόκληρων χωριών*" στην Αμπχαζία κ.λπ.⁸⁴

Στις περιοχές που κατοικούσε συμπαγής ελληνισμός ο αγώνας έγινε πιο αποφασιστικός. Τον Οκτώβριο του 1917 ιδρύθηκε στο Αικατερινοντάρ (Κρασοντάρ) της νότιας Ρωσίας η Κεντρική Εθνική Επιτροπή Ποντίων με στόχο την απελευθέρωση του Πόντου. Η Κεντρική Εθνική Επιτροπή Ποντίων θέτει για πρώτη φορά επίσημα στο χώρο του ελληνισμού της Ρωσίας το αίτημα της απελευθέρωσης του Πόντου και της εθνικής αποκατάστασης των ομογενών του Πόντου. Τα αιτήματα αυτά θα υιοθετηθούν λίγο αργότερα από το Κεντρικό Συμβούλιο του Συνδέσμου των εν Ρωσία Ελλήνων και θα αποτελέσουν έτσι τους κύριους άξονες πολιτικών διεκδικήσεων του ελληνισμού της Ρωσίας. Τον ίδιο μήνα (Οκτώβριος '17) συναντήθηκε με τον Ελευθέριο Βενιζέλο ο Κ. Κωνσταντινίδης, πρόεδρος της δυναμικότερης ποντιακής οργάνωσης της Μασσαλίας, και τον ενημέρωσε για τους στόχους του ποντιακού κινήματος. Απευθυνόμενος προς τους Έλληνες του Πόντου ο Κ. Κωνσταντινίδης διακήρυξε: "*Συμπολίτες, σε μας έτυχε να ζητήσουμε και να πετύχουμε την εθνική μας ανεξαρτησία. Ας ενωθούμε λοιπόν κάτω από το ιδεώδες της ελευθερίας...*"

Το Νοέμβριο του 1917 συγκλήθηκε στην Τιφλίδα μεγάλη σύσκεψη των τεσσάρων χριστιανικών εθνοτήτων του Καυκάσου, των Γεωργιανών, των Αρμενίων, των Ελλήνων και των Ρώσων. Αποφασίστηκε η στρατιωτική συγκρότηση κατά εθνότητα ανάλογα με τον πληθυσμό της. Στους Έλληνες με 200.000 πληθυσμό αντιστοιχούσε μια μεραρχία με τρία συντάγματα.⁸⁵ Την περίοδο αυτή οι Έλληνες της Υπερκαυκασίας έχουν εντονότατο το φόβο της σύνθλιψής τους από τον όγκο των γειτονικών εθνών. Το φόβο επιτείνει και η μεγάλη διασπορά των ελληνικών πληθυσμών. Αυτό το αίσθημα εθνικής επιβίωσης αποτελεί το ισχυρότερο κίνητρο για την πολιτική και στρατιωτική τους οργάνωση.

Σε ημερήσια διαταγή του στρατηγού Πρεζεβάλσκι, ο οποίος ήταν αρχιστράτηγος στο καυκασιανό μέτωπο, αναφερόταν ότι σε κάθε έθνος της Υπερ-

⁸² Γ. Καραπατάκης, "Υπόμνημα περί των Καυκασίων μεταναστών και των προσφύγων του Πόντου", περ. *Ποντιακή Εστία*, τεύχ. 3, Μάιος '75, σελ.28.

⁸³ Ν. Ν. Ιοαννίδι, *Greki v Abhazji*, Σοχούμι, εκδ. Alatsara, σελ.28. Ομογενή, "Το κοινωνικό πρόβλημα των Ελλήνων της Σοβιετικής Ένωσης", περ. *Ποντιακή Εστία*, τεύχ. 80, Ιανουάριος-Φεβρουάριος- Μάρτιος 1990, σελ.10.

⁸⁴ Το Συνέδριο αυτό έγινε στο Μπακού το Σεπτέμβριο του 1920 και είχε ως στόχο την επικράτηση των μπολσεβίκων και των ιδεών τους στην Υπερκαυκασία. Είναι πιθανόν οι συγκεκριμένες καταγγελίες να εξυπηρετούσαν την πρόθεση των μπολσεβίκων για στρατιωτική επέμβαση στην Γεωργία. (Ε. Χ. Καρ, *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης 1917-1923*, τόμ. 3, Αθήνα, εκδ. Υποδομή, 1977, σελ.460).

⁸⁵ Στυλιανός Μαυρογένης, ό.π., σελ. 205.

καυκασίας που παρέτασε στρατό και ήταν ικανό να υπερασπίσει το μέτωπο, θα του αναγνωρίζονταν τα δικαιώματα μετά το τέλος του πολέμου. Για την ίδρυση της Ελληνικής Μεραρχίας πήρε απόφαση το Ελληνικό Εκτελεστικό Κομιτάτο. Για την υλοποίηση της απόφασης αυτής δημιουργήθηκε στην Τιφλίδα Ελληνικός Στρατιωτικός Σύνδεσμος και εκλέχθηκε το προεδρείο των ένοπλων ελληνικών δυνάμεων.⁸⁶ Στις 12 Δεκεμβρίου ο αρχιστράτηγος Καυκάσου προσκάλεσε την ελληνική στρατιωτική ηγεσία, η οποία αποτελούνταν από το συνταγματάρχη πυροβολικού Δ. Πανταζίδη, τους συνταγματάρχες του Γενικού Επιτελείου Ανάνιο και Κυληνιάροφ, για να αρχίσει η οργάνωση των εθνικών ελληνικών στρατευμάτων. Με ημερήσια διαταγή του στρατηγού Πρεζεβάσκι επιτράπηκε ο σχηματισμός της Ελληνικής Μεραρχίας του Καυκάσου, η οποία είχε 3 τακτικά συντάγματα του πεζικού με 3 τάγματα το καθένα και 4 λόχους το κάθε τάγμα. Ως έδρες των συνταγμάτων ορίστηκαν η Τιφλίδα, το Καρς και το Μαγκλίς. Επίσης δημιουργήθηκαν: ένα εφεδρικό σύνταγμα με έδρα το Βατούμι, ένα σύνταγμα του ορεινού πυροβολικού που αποτελείται από 3 πυροβολαρχίες, 1 τάγμα ιππικού από 2 ίλες και 1 λόχος μηχανικού. Η ηγεσία της Ελληνικής Μεραρχίας ορίστηκε σε ελληνικό συνέδριο, το οποίο συνήλθε από τις 29 Δεκεμβρίου 1917.⁸⁷

Με διαταγές του Ρώσου αρχιστράτηγου μετατέθηκαν οι Έλληνες αξιωματικοί, υπαξιωματικοί και στρατιώτες από το ρωσικό στρατό στην Ελληνική Μεραρχία. Την περίοδο αυτή υπηρετούσαν στο ρωσικό στρατό 4.000 Πόντιοι.⁸⁸ Στα επιμέρους τμήματα της μεραρχίας αντιστοιχούσε εξοπλισμός του ρωσικού στρατού, τον οποίο άρχισαν να προμηθεύονται με πρωτοβουλία των διοικητών των συνταγμάτων και των λόχων. Η Ελληνική Μεραρχία του Καυκάσου αναγνωρίστηκε με διάταγμα που εξέδωσε η κυβέρνηση της Τιφλίδας. Όλο το υλικό της 4ης ρωσικής μεραρχίας θα παραλαμβάνονταν από το επιτελείο του ελληνικού Σώματος. Το γενικό κλίμα της λιποταξίας που κυριαρχούσε στον Καύκασο επηρέασε και τους Έλληνες στρατιώτες με επιπτώσεις στις προσπάθειες συγκρότησης της Ελληνικής Μεραρχίας. Πλήρως επανδρώθηκαν οι συνοριακοί ελληνικοί λόχοι του Καράουργαν, του Μεντερέκ και του Αρνταχάν.⁸⁹ Ο Ανεξάρτητος Ελληνικός Λόχος του Καράουργαν, που υπαγόταν στο 2ο Ελληνικό Σύνταγμα του Καρς⁹⁰, προμηθεύτηκε τον εξοπλισμό του από τις στρατιωτικές αποθήκες του Σαρίαμις. Για τη μεταφορά του οπλισμού απαιτήθηκαν δέκα ιππήλατες

⁸⁶ ΑΥΕ, Α/5/VI(4), από έκθεση του συνταγματάρχη πυροβολικού του τσαρικού στρατού Δ. Πανταζίδη που στάλθηκε στις 28-11-1918 προς τον πρόξενο του Αικατερινοντάρ Τζανέτο.

⁸⁷ Διοικητής της μεραρχίας ορίστηκε ο συνταγματάρχης Ανάνιος Διοικητής του 1ου Συντάγματος διορίστηκε ο συνταγματάρχης Κυληνιάροφ, του 2ου Συντάγματος ο συν/ρχης Αθανάσιος (Ρώσος), του 3ου Συντάγματος ο συν/ρχης Ευαγγελίδης, του Πυροβολικού Συντάγματος ο συν/ρχης Δ. Πανταζίδης Ο λοχαγός Χαρίτοφ διορίστηκε διοικητής ιππικού και διοικητές των τριών πυροβολαρχιών ταγματάρχες Οικονόμου, Σακελλαρίου και Μιχαήλοφ (Ρώσος). [ΑΥΕ, Α/5/VI(4).]

⁸⁸ Οδυσσεύς Λαμφίδης, *Οι Έλληνες του Πόντου υπό τους Τούρκους (1461-1922)*, Αθήνα, 1957, σελ.44-45.

⁸⁹ Χριστόφορος Τσέρτικ, ό.π., σελ.92.

⁹⁰ ΑΥΕ, Α/5/VI(4).

άμαξες. Ο συγκεκριμένος λόχος προσέφερε κάλυψη σε οκτώ ελληνικά χωριά της περιοχής Χοροσάν.⁹¹

Οι πρωτεργάτες της προσπάθειας για στρατιωτική οργάνωση των Ελλήνων στην Υπερκαυκασία επισιέφτησαν όλα τα μέρη που ζούσαν Έλληνες, προσπαθώντας να κατηχήσουν τους ελληνικούς πληθυσμούς και να κάνουν γνωστό τον σκοπό της συγκρότησης της Ελληνικής Μεραρχίας του Καυκάσου. Ο σκοπός των πρωτεργατών της κίνησης ήταν η συγκέντρωση όλων των Ελλήνων, ώστε να υπερασπίσουν τις ελληνικές πόλεις και τα χωριά *"από την μάχαιραν και την ατιμία των αγρίων Τούρκων"* και στο μέλλον, μετά την επικράτηση της ειρήνης, να αποκατασταθούν οι δίοδοι επικοινωνίας *"μετά της εθνικής υμών πατρίδος Ελλάδος"*, να αποσταλούν στον ελληνικό στρατό αξιωματικοί και υπαξιωματικοί, ώστε να διδάχουν τους ελληνικούς στρατιωτικούς κώδικες και, επιστρέφοντας, να τις διδάξουν στους υπόλοιπους, ώστε με τον τρόπο αυτό *"να εμφυσήσωμεν το γόητρον, το αίσθημα... το ιδεώδες του Έλληνος..."*⁹²

Παρουσιάστηκαν, ωστόσο, μεγάλα προβλήματα ως προς την ικανοποιητική ανάπτυξη της Ελληνικής Μεραρχίας. Η κατάσταση διάλυσης, αποσύνθεσης και χάους που επικρατούσε στο χώρο του Καυκάσου επηρέασε και τον ελληνικό πληθυσμό. Ο φόβος για τον πόλεμο συνδυασμένος με την ιδιαίτερη κλίση των Ελλήνων του Καυκάσου στο εμπόριο δεν επιτρέπει τη μαζική επάνδρωση της μεραρχίας. Άλλο μεγάλο πρόβλημα ήταν και η αντίληψη της οργάνωσης του ελληνικού στρατού. Η ηγεσία, έχοντας μια τυπική στρατιωτική νοοτροπία, στόχευε στη δημιουργία στρατού παραδοσιακής μορφής. Απ' ό,τι φάνηκε όμως, οι ανάγκες επιβάλλουν διαφορετική στρατιωτική οργάνωση, η δομή της οποίας έπρεπε να βασίζεται στην οργάνωση τοπικών ένοπλων μονάδων που θα ήταν παράλληλα και ομάδες αυτοάμυνας των περιοχών τους. Η διαφορά αυτή οδήγησε σε συχνές συγκρούσεις του Εθνικού Συμβουλίου με τους στρατιωτικούς αρχηγούς. Η ελληνική στρατιωτική διοίκηση έγινε αποδέκτης πλήθους επιστολών και τηλεγραφημάτων με αιτήματα τη σύσταση αυτοδιοικούμενων λόχων ή ταγμάτων στις πόλεις και στα χωριά με ελληνικό πληθυσμό. Ο φόβος ότι τα χωριά τους θα παρέμεναν αφύλακτα στο έλεος των εχθρών, οδήγησε σε συνεχή φυλλοροή των στρατιωτικών δυνάμεων. Ακόμα και ολόκληροι λόχοι δραπέτευαν παίρνοντας μαζί τους τον οπλισμό τους. Μεγάλο επίσης πρόβλημα δημιούργησε, απ' ό,τι γράφει ο σαφώς αντικομμουνιστής Δ. Πανταζίδης, η μεγάλη επιρροή κυρίως των μενσεβίκων και λιγότερο των μπολσεβίκων στους Έλληνες αξιωματικούς. Τελικά η Ελληνική Μεραρχία έφτασε να έχει 3.000 περίπου στρατιώτες, 4 πυροβόλα, 16 μυδραλιοβόλα και 155 ίππους.⁹³

Ο αριθμός των Ελλήνων ενόπλων στη Ρωσία ξεπερνούσε κατά πολύ τον αριθμό των μετακινούμενων στρατιωτικών μονάδων της μεραρχίας. Πρέπει να

⁹¹ Χριστόφορος Τσέρτιν, ό.π., σελ.67-68.

⁹² ΑΥΕ, Α/5/VI(4).

⁹³ ΑΥΕ, Α/5/VI(4).

ληφθεί υπ' όψιν ότι κάθε ελληνικό χωριό διέθετε ένοπλες ομάδες αυτοάμυνας, οι οποίες δεν ήταν ενταγμένες στη δύναμη Μεραρχίας. Το Παμπόντιο Συνέδριο της Μασσαλίας χαιρέτισε τη δημιουργία της Ελληνικής Μεραρχίας του Καυκάσου. Τηλεγράφημά του "Προς τον μέραρχον των ελληνικών μεραρχιών Καυκάσου" έγραφε: "*Απανταχού οι Πόντιοι πλήρεις χαράς και υπερηφανείας, χαιρετίζουν την συγκρότησιν ελληνικών μεραρχιών Καυκάσου. Ευγνωμονούσι δε δι έμπρακτον υποστήριξιν των εθνικών δικαιωμάτων.*"⁹⁴

Χαρακτηριστικό των δυσκολιών που αντιμετώπισε η προσπάθεια ένοπλης συγκρότησης των Ελλήνων του Καυκάσου, αλλά και των αντιθέσεων που υπήρχαν στην περιοχή, ήταν τα γεγονότα που συνέβησαν με το προωθημένο Ελληνικό Τάγμα του Αρνταχάν, που έδρευε 150 χιλιόμετρα μακριά από το Καρς και υπαγόταν στο 3ο ελληνικό Σύνταγμα. Το τάγμα αυτό επανδρώθηκε από στρατευμένους Έλληνες των χωριών που βρέθηκαν κοντά στην κωμόπολη του Αρνταχάν και της περιφέρειας Γιόλια. Σ' αυτό εντάχθηκαν και οι λίγοι Ρώσοι της περιοχής. Εκτός από το Ελληνικό Τάγμα δημιουργήθηκαν το Αρμενικό και το Μουσουλμανικό, το οποίο επανδρώνονταν από Κούρδους, Αζερμπαϊτζανούς και Τούρκους. Τη Διοίκηση του ελληνικού Τάγματος αποτελούσαν ένδεκα Έλληνες αξιωματικοί του ρωσικού στρατού. Η Παμμουσουλμανική Οργάνωση του Αρνταχάν, σε συνεργασία με την τουρκιική κατασκοπία που δρούσε στην περιοχή, αποφάσισε τη διάλυση των δύο χριστιανικών ταγμάτων. Πρώτα επιτέθηκε κατά των Ελλήνων στήνοντας ενέδρα στη δύναμη των 200 Ελλήνων στρατιωτών, οι οποίοι με 150 έλικητρα μετέφεραν από το Καρς εξοπλισμό για το τάγμα. Οι Έλληνες δεν μπόρεσαν να αντισταθούν στη δύναμη των 1.000 και πλέον ατάκτων Κούρδων και αναγκάστηκαν να παραδοθούν. Η σύγκρουση αυτή έγινε γνωστή ως μάχη του Ζαβόδ και είναι η πρώτη πολεμική σύγκρουση των Ελλήνων με τους μουσουλμάνους στο χώρο του Καυκάσου. Το δεύτερο μέρος του μουσουλμανικού σχεδίου προέβλεπε την κατευθείαν επίθεση κατά του ελληνικού στρατώνα και τη διάλυση του τάγματος μέσα στην κωμόπολη του Αρνταχάν. Οι μουσουλμάνοι πέτυχαν το στόχο τους, αφού είχαν εξασφαλίσει προηγουμένως, όπως υποστηρίζουν οι ελληνικές πηγές, την ανοχή του Αρμενικού Τάγματος. Ένα μέρος από τους στρατιώτες του ελληνικού τάγματος του Αρνταχάν εντάχθηκε τελικά στο Σύνταγμα του Καρς.⁹⁵

Όπως προαναφέρθηκε, η κατάργηση κάθε μορφής κρατικής εξουσίας οδήγησε στη δημιουργία ενόπλων ομάδων των διαφόρων εθνοτήτων αλλά και των πολιτικών παρατάξεων σε όλες τις περιοχές της Υπερικαυκασίας. Ο άγριος αγώνας μεταξύ τους για την εξουσία καθορίστηκε μόνο από τη δύναμη που μπορούσε να παρατάξει η κάθε ομάδα. Τον κανόνα αυτό ακολούθησαν και οι Έλληνες όχι μόνο στην περιοχή του Καρς και της Τιφλίδας αλλά και δυτικότερα. Οι πρωτεργάτες είχαν ξεκάθαρη πολιτική και ιδεολογική θέση που δεν καθοριζόταν από καιροσκοπισμό, αλλά από αντίληψη των

⁹⁴ Δ. Ψαθάς, ό.π., σελ.288, 430, Χ. Σαμουηλίδης, ό.π., σελ.47.

⁹⁵ Χριστόφορος Τσέρτιν, ό.π., σελ. 80-90, Στυλιανός Β. Μαυρογένης, ό.π., σελ.207

βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων συμφερόντων του ελληνισμού. Η στάση τους απέναντι στους μπολσεβίκους ήταν βασικά εχθρική. Το κύριο ζήτημα γι' αυτούς ήταν η πολιτική χειραφέτηση του ελληνισμού. Παράδειγμα της οργάνωσης των Ελλήνων στο δυτικό Καυκάσο ήταν το Σοχούμι, όπου μέρος των Ελλήνων ήταν οργανωμένο στην Ελληνική Εθνική Οργάνωση.⁹⁶ Η Οργάνωση αυτή μετά την αστική επανάσταση του 1917 είχε συνδεθεί με τους μενσεβίκους και αποτέλεσε το Ελληνικό Τμήμα των σοσιαλδημοκρατών της Γεωργίας.⁹⁷ Παράλληλα δημιουργήθηκε πραγματικός τοπικός ελληνικός στρατός. Λίγο νοτιότερα, στο Βατούμι, όπου έδρευε ο 1ος λόχος της Ελληνικής Μεραρχίας του Καυκάσου, είχε επίσης ξεκινήσει η προσπάθεια δημιουργίας τοπικού ελληνικού στρατού.⁹⁸

Η πολιτική έκφραση της στρατιωτικής οργάνωσης των Ελλήνων της Υπερκαυκασίας ήταν το Εθνικό Συμβούλιο Αντικαυκάσου ή επί το ορθότερο Ελληνικό Υπερκαυκασικό Εθνικό Συμβούλιο. Σε όλη την έκταση του Μικρασιατικού Πόντου και των ελληνικών κοινοτήτων της Ρωσίας και του Καυκάσου, αναπτύχθηκε μια κοινή θέληση που στόχο είχε την πολιτική χειραφέτηση του ποντιακού ελληνισμού, τόσο στο μικρασιατικό Πόντο, όσο και στις συμπαγείς περιοχές των Ελλήνων στην ίδια τη Ρωσική Αυτοκρατορία, που είχε ήδη καταρρεύσει. Το μέλλον όμως του ελληνικού εθνικού κινήματος του Καυκάσου αλλά και του ίδιου του μικρασιατικού Πόντου κρίθηκε στη Μόσχα. Στις 23 Φεβρουαρίου, στην πέμπτη συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος των μπολσεβίκων, αποφασίστηκε η ειρήνευση με τη Γερμανία, αφού ο Λένιν *"με οξύτητα και κατηγορηματικό τρόπο απαίτησε να γίνουν δεκτοί οι όροι."*⁹⁹ Στις 3 Μαρτίου 1918 υπεγράφη στο Μπρεστ Λιτόφσκ η ομώνυμη συνθήκη, με την οποία οι μπολσεβίκοι παραχώρησαν στη Γερμανία όλη την Ουκρανία και στη Τουρκία τις περιοχές Καρς, Αρνταχάν και Βατούμι. Με τη συνθήκη αυτή η Γερμανία έπαιρνε 300.000 τετραγωνικά μίλια εδάφους της πρώην ρωσικής αυτοκρατορίας.¹⁰⁰

⁹⁶ Ν. Ν. Ιοαννίδι, ό.π., σελ.26.

⁹⁷ Του ελληνικού εθνικού κινήματος, μενσεβικικής απόκλισης, ηγήθηκαν ο πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας Ι. Πασαλίδης και ο Τσάτσας (Ν. Ν. Ιοαννίδι, ό.π., σελ.26.)

⁹⁸ ΑΥΕ, Α/5/VI(4).

⁹⁹ Στις δύο πρώτες συνεδριάσεις της Κεντρικής Επιτροπής είχε παρθεί η απόφαση για συνέχιση του πολέμου με τη Γερμανία και τη μετατροπή του σε επαναστατικό. Στις 21 Ιανουαρίου 1918, αφού έγιναν γνωστοί οι όροι των Γερμανών, σε μια συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής όπου πήραν μέρος και οι αρχηγοί των αντιπροσωπειών που ήρθαν για το 3ο Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ, ο Λένιν ηττάται για πρώτη φορά. Αλλά και ύστερα από την υπογραφή των όρων της συνθήκης η ομάδα των Τρότσκι-Μπουχάριν αγωνίστηκε σ' ένα ειδικό συνέδριο του κόμματος το Μάρτιο για τη μη επικύρωση της συνθήκης (Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, *Λένιν-Βιογραφία*, Αθήνα, εκδ. Μαντζαρίδη-Πέππα, 1956, σελ.92, Μιχαήλ Γκορμπάτσφ, *Περεστρόικα. Νέα σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο*, Αθήνα, εκδ. Νέα σύνορα, 1987, σελ.172-174, Άντριους Ροθστάιν, ό.π., σελ.55)

¹⁰⁰ Σαν αποτέλεσμα της συνθήκης του Μπρεστ Λιτόφσκ βρέθηκαν υπό γερμανική κατοχή 56.000.000 υπήκοοι της ρωσικής αυτοκρατορίας, δηλαδή το 26% του πληθυσμού καθώς και το 27% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, το 33% των βιομηχανιών της, το 73% της παραγωγής σιδήρου και το 89% της παραγωγής άνθρακος. Η Ρωσία απώλεσε την Πολωνία, τη Φιλανδία, τις Βαλτικές χώρες, την Ουκρανία, καθώς επίσης και 1.000 εργοστάσια κατασκευής μηχανών και 900 υφαντουργεία. (Άντριους Ροθστάιν, *Από το Ποτέμιν στο Στάλινγκραντ. Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*, Αθήνα, εκδ. Χρόνος, 1954, σελ.54, Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*, τ. Η1Η2, Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1965 σελ.92, Β. Ι. Λένιν, *Η επαναστατική φρασεολογία*, Αθήνα, εκδ. Χρόνος, 1974 σελ.37-38.)

Το Επιτροπάτο Υπερικουκασίας, το οποίο εκπροσωπούσε την Επαναστατική Δημοκρατία της Υπερικουκασίας, προέβη σε επίσημη διαμαρτυρία για την παραχώρηση εδαφών της Γεωργίας και της Αρμενίας, με βάση μια συνθήκη που υπεγράφη χωρίς τη συμμετοχή του στις διαπραγματεύσεις και τη συμφωνία του με αυτές.¹⁰¹ Στην Υπερικουκασία κατοικούσαν 7 εκατομμύρια άτομα που ανήκαν σε διάφορες, μικρές και μεγάλες, εθνότητες. Η εξουσία σε όλο το χώρο, πλην του Μπακού, ανήκε σε αντιπολιτευτικές προς τους μπολσεβίκους ομάδες, που εξέφραζαν την τάση για δημιουργία ανεξάρτητων εθνικών και δημοκρατικών κρατών.¹⁰²

Οι συνέπειες της αποχώρησης από τον Πόντο

Η απόφαση αποχώρησης των ρωσικών στρατευμάτων από τον ανατολικό Πόντο και τον Καυκάσο δημιούργησε μεγάλα προβλήματα στον ελληνικό πληθυσμό και στην Προσωρινή Κυβέρνηση Τραπεζούντας. Οι Ρώσοι στρατιώτες με το σύνθημα "damoi", δηλαδή "οίκιαδε" άρχισαν να εγκαταλείπουν το μέτωπο. Με πρωτοβουλία των Ελλήνων αξιωματικών του ρωσικού στρατού ξεκίνησε μια κίνηση για τη σωτηρία του ελληνικού πληθυσμού και την πολιτική του χειραφέτηση. Οι προτάσεις που υποβλήθηκαν στην Προσωρινή Κυβέρνηση για ένοπλη αντίσταση στους Τούρκους απορρίφθηκαν κατ' αρχάς. Στη συνέχεια όμως, και κάτω από την πίεση των πραγμάτων, έγιναν αποδεκτές και επιλέχθηκε η λύση της ένοπλης άμυνας. Σύμφωνα με το μητροπολίτη Χρυσάνθο ελήφθη πρόνοια να εξοπλιστούν όλοι οι χωρικοί που μπορούσαν να φέρουν όπλα, ώστε να υπερασπίσουν τους εαυτούς τους από την επέλαση των Τούρκων ατάκτων. Σε συνεννόηση με το Ρωσικό Κομιτάτο παρέλαβε χιλιάδες όπλα και πολεμοφόδια, τα οποία μεταφέρθηκαν στο κτίριο του Παρθεναγωγείου.¹⁰³

Έτσι στην Τραπεζούντα δημιουργήθηκε Ελληνικός Λόχος, ο οποίος ανέλαβε την άμυνα της πόλης. Επανδρώθηκε από Έλληνες του Καυκάσου, οι οποίοι υπηρετούσαν στο ρωσικό στρατό, καθώς και από νέους της Τραπεζούντας. Τα όπλα παραχωρήθηκαν από το σοβιέτ της πόλης, ενώ η χρήση των όπλων διδάχτηκε από Έλληνες αξιωματικούς και στρατιώτες. Ο μητροπολίτης Χρυσάνθος συμμετείχε καθημερινά στις συνεδριάσεις του σοβιέτ της πόλης (Μπολσεβικικό Κομιτάτο Τραπεζούντας) και βοήθησε στις προσπάθειες για την κατά το δυνατόν ειρηνική αποχώρηση των Ρώσων στρατιωτών. Η άμυνα οργανώθηκε από την Ελληνική Εθνική Ένωση Τραπεζούντας.¹⁰⁴ Ογδόντα οπλισμένα μέλη του συλλόγου "Ακριτας", αφού

¹⁰¹ Ε. Χ. Καρρ, *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης 1917-1923*, τόμ. 1, Αθήνα, εκδ. Υποδομή, 1977, σελ.451.

¹⁰² Άντριου Ροθστάιν, ό.π., σελ.74.

¹⁰³ Χρυσάνθος Μητροπολίτης Τραπεζούντος, *Η εκκλησία Τραπεζούντος*, Αθήνα, 1931, σελ.162. Οι "τσετέδες" είναι οι άτακτοι Τούρκοι.

¹⁰⁴ Χρυσάνθος Μητροπολίτης Τραπεζούντος, "Εκκλησία Τραπεζούντος", *Αρχείον Πόντου*, τόμ. σελ.750-751. Ο Χρυσάνθος αναφέρει την "Ελληνική Εθνική Ένωση" ως "Εθνική Ένωση Νέων Τραπεζούντας". Η ακριβής ονομασία είναι η πρώτη.

πήραν την άδεια της Ελληνικής Εθνικής Ένωσης, ανέλαβαν να οργανώσουν την άμυνα στο δυτικό μέρος του Μίθριου όρους. Στη διάθεσή τους είχαν τέσσερα πεδινά πυροβόλα των 7,50 ιντσών και δύο τοπομαχικά των 12 ιντσών. Για την εκπαίδευσή τους χρησιμοποιήθηκε ένας Έλληνας από την περιφέρεια του Καρς, που υπηρετούσε στο ρωσικό στρατό ως ανθυπασπιστής. Στην ανατολική πλευρά του όρους την άμυνα ανέλαβε ένα τμήμα στρατού επανδρωμένο με Γεωργιανούς.¹⁰⁵

Παράλληλα οι Τραπεζούντιοι ζήτησαν τη βοήθεια της Ελληνικής Μεραρχίας του Καυκάσου. Ζήτησαν από τους συνταγματάρχες Ανάνιο, Κυληνιάροφ και Πανταζίδη να μεταβούν στην Τραπεζούντα για να διοργανώσουν την άμυνα των κατοίκων. Η πρόταση αυτή όμως απορρίφθηκε με το συλλογισμό ότι θα ήταν αδύνατη η συγκράτηση των Τούρκων μόνο με τις ελληνικές δυνάμεις. Αντίθετα θα δινόταν η αφορμή στους Τούρκους να προβούν σε αγριώτερες σφαγές. Οι υπεύθυνοι της Ελληνικής Μεραρχίας συμβούλευσαν τους Τραπεζούντιους να αλλάξουν πολιτική, να υποταχτούν και να προτείνουν φιλία στους Τούρκους.¹⁰⁶ Τις στιγμές αυτές οι Τούρκοι είχαν εντέχνως εξαπολύσει στίφη τσετών, για να εξαναγκάσουν με καταστροφές και βιαιότητες τον ελληνικό πληθυσμό να φύγει στη Ρωσία, ώστε να εξαλειφθεί η κοινωνική βάση που υποστήριζε το αίτημα της ανεξαρτησίας του Πόντου. Τα άτακτα σώματα των Τούρκων είχαν φτάσει μέχρι τα πρόθυρα της Τραπεζούντας.¹⁰⁷ Στην περιφέρειά της άρχισαν οι συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων ενόπλων και Τούρκων. Για εβδομάδες αντιστέκονται στην ενδοχώρα οι Έλληνες. Η παρουσία Ελλήνων αξιωματικών του ρωσικού στρατού στην ενδοχώρα και η στρατιωτική οργάνωση των χωρικών απέτρεψε την επέλαση των ατάκτων Τούρκων. Αυτό συνέβη στην Ίμερα, όπου οργανώθηκε ελληνική αμυντική γραμμή με 300 οπλίτες και επικεφαλής έναν Έλληνα από το Καρς.¹⁰⁸

Στις περιοχές που καταλαμβάνονταν από τον τουρκικό στρατό γίνονταν εκκαθαρίσεις του ελληνικού πληθυσμού. Ο μητροπολίτης Χρύσανθος, φοβούμενος την αιματοχυσία, ήρθε σε επαφή με τον Τούρκο διοικητή Βεχίπ Πασά. Συμφωνήθηκαν οι όροι για την αναίμακτη παράδοση της πόλης. Όσοι φρουρούσαν τους γύρω λόφους πήραν διαταγή να κατεβούν από τα υψώματα και να παραδώσουν τον οπλισμό τους. Οι ένοπλοι Έλληνες κατέφυγαν στη Ρωσία, ενώ διαλύθηκαν όλες οι ελληνικές οργανώσεις της Τραπεζούντας. Αρκετοί ένοπλοι κατέφυγαν στην ορεινή Σαντά, όπου δρούσε η αντάρτικη ομάδα του Ευκλείδη Κουρτίδη. Οι πρόσφυγες που εγκατέλειψαν τα εδάφη του ανατολικού Πόντου και ανέρχονταν σε 80.000-100.000, εγκαταστάθηκαν στη

¹⁰⁵ Α. Κ. Σιδηρόπουλος, "Ο γυμναστικός σύλλογος Ακρίτας", *Αρχαίον Πόντου*, τομ. 28, Αθήνα 1966-1967, σελ.372.

¹⁰⁶ Α.Υ.Ε., Α/5/VI(4).

¹⁰⁷ Χρύσανθος, ό.π., σελ.750-751, Α. Κ. Σιδηρόπουλος, ό.π., σελ.371, Ριζούντιος, "Τα γεγονότα της Ριζούντος", εφ. *Ελεύθερος Πόντος*, Βατούμι, αριθ. 4, 26 Ιουνίου 1919.

¹⁰⁸ Θεόδωρος Θεοδουλίδης, "Η επιδρομή των Τούρκων τσετέδων στο χωριό Γετουρμάζ της ενορίας Λερίου", *Ποντιακή Εστία*, τεύχ. 65, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1986, σελ.38-41.

Ρωσία, στην Κριμαία, στη Γεωργία και στην Αρμενία¹⁰⁹. Ο Μ. Αιλιανός υπολογίζει σε ογδόντα πέντε χιλιάδες τους Έλληνες που επέζησαν συνολικά και κατέφυγαν στη νότια Ρωσία και τον Καύκασο. Γράφει: *"Εκ των φοβερών αυτών περιπετειών και εκ του απαισίου αφανισμού τον οποίον έσπειρεν η λαίλαψ της τουρκικής εξαγριώσεως επί της άλλοτε γελώσης και ακμαίας παραλίας του Πόντου, παραλίας - κοιτίδος του ακραιφνέστερου ελληνισμού- του οποίου η εκπολιτιστική δράσις θα μείνει ανεξάλειπτος δια παντός, ογδοήκοντα πέντε μόλις χιλιάδες κατόρθωσαν τέλος να καταφύγουν εις τα παράλια της Νοτίου Ρωσίας και του Καυκάσου, ζητούντες των προσφάτων φοβερών μαρτυριών, την σωτηρίαν."*¹¹⁰

Η έξοδος από το Καρς

Στην περιοχή του Καρς, όπου επίσης υπήρχε πολιτική και στρατιωτική οργάνωση Ελλήνων, εμφανίστηκαν αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις. Άλλοι πρότειναν παραμονή του ελληνικού πληθυσμού με οργάνωση της ένοπλης άμυνας, ενώ άλλοι πρότειναν τη φυγή. Η πρώτη άποψη εκφράστηκε από τους Έλληνες στρατιωτικούς, ενώ η δεύτερη από τα πολιτικά στελέχη του ελληνικού κινήματος. Οι στρατιωτικοί πίεζαν τον ελληνικό πληθυσμό να παραμείνει και να οργανώσει την άμυνά του εντασσόμενος στα τρία ελληνικά συντάγματα της Ελληνικής Μεραρχίας του Καυκάσου. Για να εμπνεύσουν τον ελληνικό πληθυσμό με αγωνιστικό φρόνημα, οργάνωσαν μια εντυπωσιακή παρέλαση των στρατιωτικών ελληνικών τμημάτων του 2ου Συντάγματος της Ελληνικής Μεραρχίας στην πόλη του Καρς. Τα αποτελέσματα της παρέλασης δε θεωρήθηκαν ιδιαίτερα σημαντικά.¹¹¹

Για τον καθορισμό της στάσης του ελληνικού πληθυσμού, καθώς και των προτεραιοτήτων, συνήλθε το 3ο Εθνικό Συνέδριο στο Καρς. Συμμετείχαν εκπρόσωποι απ' όλες τις ελληνικές κοινότητες της περιοχής. Οι εκπρόσωποι των μεθοριακών και άμεσα απειλούμενων χωριών Αρνταχάν και Καρς παρουσίασαν τις τραγικές συνθήκες που επικρατούσαν στις περιοχές τους. Οι υπόλοιποι σύνεδροι, οι οποίοι προέρχονταν από άλλες περιοχές, τους διαβεβαίωσαν για την εθνική αλληλεγγύη των άλλων κοινοτήτων. Η κατάσταση αυτή οδήγησε το συνέδριο να αποφασίσει *"Μεσ' το παραλήρημα του πατριωτικού ενθουσιασμού, της εθνικής αλληλεγγύης..."* τη μετακίνηση των παραμεθόριων ελληνικών κοινοτήτων Αρνταχάν, Γιούλια, Σογανλού, Καβουσμάν και Χοροσάν με ευθύνη του Εθνικού Συμβουλίου, προς το Καρς. Όμως η ραγδαία προέλαση του τουρκικού στρατού προς το Καρς και το Σαρίκαμισ ανάγκασαν το συνέδριο να διακόψει τις εργασίες του.¹¹²

Οι Έλληνες κάτοικοι δεν πίστευαν ότι ήταν δυνατή η αντίσταση στον τουρκικό στρατό από τα τρία ελληνικά συντάγματα και τη μία αρμενική

¹⁰⁹ Χ. Σαμουηλίδης, ό.π., σελ. 48, 74, Δ. Ψαθάς, *Η γη του Πόντου*, Αθήνα, χ.χ., σελ. 250, 290. Γ. Βαλαβάνης, *Σύγχρονος Γενική Ιστορία του Πόντου*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 1986, σελ.12.

¹¹⁰ Μιχ. Χρ. Αιλιανός, ό.π., σελ.84.

¹¹¹ Χρήστος Σαμουηλίδης, ό.π., σελ.74.

¹¹² Χριστόφορος Τσέρτιν, ό.π., σελ.92.

μεραρχία. Οι ειδήσεις για τις τουρκοικές ωμότητες εις βάρος των Ελλήνων στο μικρασιατικό Πόντο άρχισαν να φτάνουν στον Καυκάσο. Οι αφηγήσεις των ταλαιπωρημένων προσφύγων για τις αγριότητες κατά των Ελλήνων έκαμφαν και τις τελευταίες αντιστάσεις των εθνικών συμβουλίων. Εξάλλου η ελληνική στρατιωτική δύναμη του Καυκάσου ήταν μικρή μπροστά στον τουρκοικό στρατό που κατέφθανε. Ειδικά στην πόλη του Καρς οι υπερασπιστές της ήταν μόνο 1.500 Έλληνες στρατιώτες. Έτσι αποφασίστηκε η παράδοση της πόλης στους Τούρκους.¹¹³

Το Εθνικό Συμβούλιο έκανε ό,τι μπορούσε για την προώθηση των προσφύγων στη νότια Ρωσία και στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, με στόχο την αναχώρηση για την Ελλάδα. Οι λόχοι, τα τάγματα και τα συντάγματα της Ελληνικής Μεραρχίας του Καυκάσου διαλύθηκαν και οι οπλίτες πήγαν στα χωριά τους για να γλυτώσουν τους εαυτούς τους και τις οικογένειές τους. Αρκετά παραμεθόρια χωριά των περιφερειών Χοροσάν, Αρνταχάν και Γκιόλια δεν πρόλαβαν να φύγουν με αποτέλεσμα την αιχμαλωσία τους από τον τουρκοικό στρατό. Η αποχώρηση άρχισε από το δεύτερο πενθήμερο του Μαρτίου. Ο Ε. Ηλιάδης περιγράφει τις προετοιμασίες των Ελλήνων στο χωριό Πελικιάς: *"Οι γυναίκες ανάβουν τους φούρνους, ζυμώνουν, ψήνουν ψωμί, το κάνουν φρυγανιές και παξιμάδια, κάνουν μακαρίνα (σ.τ.σ. μακαρόνια), γεμίζουν βαρελάκια ή τενεκέδες με βούτυρο και τυριά κ.λπ. Οι άντρες γεμίζουν σακιά με αλεύρι και σιτάρι, σφάζουν με σπαραγμό της καρδιάς τους τα εκλεκτά τους ζώα, ψήνουν σε μεγάλα καζάνια το κρέας τους και το κάνουν καβουρμάδες και με το λίπος μαζί το βάζουν σε βαρελάκια ή πήλινα δοχεία... Στις 12 Μαρτίου το πρωί έγινε η τελευταία θεία λειτουργία. Είχαν παρευρεθεί όλοι σχεδόν οι χωριανοί. Ήταν κάτι το ανεπανάληπτο. Τα πλήθη προσεύχονταν, προσκυνούσαν και με τρεμάμενο χέρι άναβαν το στερνό τους κεριά. Κατάμεστη η εκκλησία από πιστούς, κατάμεστο και το μεγάλο προαύλιο της και οι πέρα απ' αυτό δρόμοι. Οι πιστοί παρακολούθησαν με κατάνυξη και θρησκευτική ευλάβεια τη θεία λειτουργία. Στο τέλος το χριστεπώνυμο, το αγνό πλήθος, το γεμάτο αγωνία, θλίψη και πόνο, αγκαλιάζεται, θρηνεί, σταυροκοπιέται και χύνονται πολλά δάκρυα αληθινά. Σύσσωμοι με σπαραγμό ψυχής ικετεύουν τον Άγιο να τους προστατεύσει, να τους βοηθήσει να φτάσουν όσο το δυνατόν ανώδυνα και γρήγορα στον προορισμό τους, στη φωτεινή Ελλάδα, για να ησυχάσουν και οι κατοπινές γενιές από τους συνεχείς ξεριζωμούς μ' όλα τα φρικτά επακόλουθα."*¹¹⁴

Η αποχώρηση των δεκάδων χιλιάδων Ελλήνων από την περιοχή του Κυβερνείου του Καρς δεν έγινε παντού ομαλά. Στις αρχές Μαρτίου 1918 συγκεντρώθηκαν οι αρχηγοί των ελληνικών χωριών της επαρχίας Καγισμάν για να αποφασίσουν για τη διαδικασία αναχώρησης. Ορίστηκε ως σημείο συγκέντρωσης όλου του ελληνικού πληθυσμού της επαρχίας το χωριό Καρακλήσσέ και ως χρόνος η 25η Μαρτίου. Εκεί μαζεύτηκαν χιλιάδες κάτοικοι και ετοιμάστηκαν να αναχωρήσουν ευθύς μετά τον εκκλησιασμό τους.

¹¹³ Ευάγγελος Μ. Ηλιάδης, *Νέος Καυκάσος Ιστορική αναδρομή*, Αθήνα, 1989, σελ.60-61, Χρήστος Σαμουηλίδης, ό.π., σελ.74.

¹¹⁴ Ευάγγελος Ηλιάδης, ό.π., σελ.61-63.

Τότε ήρθε μια ίλη ιππικού του αρμενικού στρατού απαιτώντας την παραχώρηση, εκ μέρους των Ελλήνων, ενός αριθμού αλόγων. Η δολοφονία ενός Έλληνα κοινοτάρχη, του Ευστράτιου Κακουλίδη, από τον επικεφαλής της ίλης οδήγησε στη γενίκευση της σύρραξης. Δύο ημέρες κράτησε η αιματηρή σύγκρουση τετρακοσίων ενόπλων Ελλήνων με δεκαπλάσιο αρμενικό στρατό.¹¹⁵ Ο Σ. Μαυρογένης εκτιμά ότι η σύγκρουση του Καρακλήσέ οφειλόταν στην αυθαιρεσία και στην αυτοδικία των οπλισμένων Αρμενικών τμημάτων, τα οποία νόμιζαν ότι είχαν δικαιώματα πάνω σε κάθε ξένο αντικείμενο. Κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατόν να γίνει ανεκτό από τους επίσης οπλισμένους Πόντιους. Θεωρεί ότι η βαθύτερη αιτία της ελληνοαρμενικής αντίθεσης ήταν η κατηγορηματική άρνηση του ελληνικού στοιχείου της περιοχής να συμμετάσχει στην ολοκληρωτική εξόντωση του μουσουλμανικού στοιχείου του Κυβερνείου του Καρς, που σχεδίαζε το αρμενικό κόμμα Ντασανάκ Τσουτιούν.¹¹⁶ Την ίδια άποψη έχει και ο Χ. Τσέρτικ, ο οποίος περιγράφει σε κάποια περίπτωση την παρεμβάση του ελληνικού Λόχου για τη σωτηρία μουσουλμανίδων γυναικών και παιδιών από τα αρμενικά στρατιωτικά τμήματα.¹¹⁷ Η συγκεκριμένη σύγκρουση απέκοψε τους δρόμους διαφυγής των κατοίκων του Καρακλήσέ. Η κατάληψη του χωριού από τα αρμενικά στρατεύματα ακολούθηθηκε από σφαγή του εναπομείναντος πληθυσμού. Μετά απ' αυτό, κάτοικοι ορισμένων ελληνικών χωριών αναγκάστηκαν να βαδίσουν προς τις γραμμές των Τούρκων και να καταφύγουν στο ελληνικό χωριό Αλή Σοφή, οι κάτοικοι του οποίου είχαν προλάβει να αναχωρήσουν για την Τιφλίδα. Οι Τούρκοι δεν πείραζαν τους πρόσφυγες. Τρεις μήνες αργότερα τους επέτρεψαν να αναχωρήσουν για την Τιφλίδα. Από κει πήγαν στο Πότι και σκορπίστηκαν στις παραλιακές πόλεις της Μαύρης Θάλασσας. Οι δραματικές εξελίξεις με την προέλαση των Τούρκων, συνδυασμένες με την αδυναμία συνεννόησης των Ελλήνων και Αρμενίων, για κοινή στρατιωτική δράση, όπως φάνηκε από το περιστατικό του Καρακλήσέ, οδήγησαν στη διάλυση της ελληνικής στρατιωτικής οργάνωσης.

Εβδομήντα χιλιάδες Έλληνες πήραν το δρόμο της προσφυγιάς. Ο ιερέας του χωριού Καραουργιάν, Γ. Χαριτίδης, γράφει στις 2 Απριλίου 1918: *"Ένεκα της εμπολέμου καταστάσεως, εθνικοποιήσεως του στρατού, τα διάφορα έθνη του Καυκάσου, τρέφοντα μίσος το εν κατά του άλλου εξηγγέρθησαν εις μάχας και αλληλοσφάζονται, ο δε αιώνιος εχθρός των Χριστιανών, ο Τούρκος, επωφελούμενος της καταστάσεως προσπαθεί να κατακτήσει την πόλη του Καρς Ένεκα τούτου οι του νομού Καρς δυστυχείς Έλληνες.. εγκαταλείψαντες τα χωρία, την περιουσίαν των φεύγουν χωρίς να γνωρίζουν που. Χιλιάδες Ελλήνων, γερόντων, γυναικών και ανηλίκων παιδων κοιμώνται περίξ των διαφόρων σταθμών, άστεγοι, γυμνοί, πεινασμένοι*

¹¹⁵ Ισ. Λαυρεντίδης, "Μετοικεσία Καυκασίων 1895-1907", *Αρχείον Πόντων* τόμ. 31ος, σελ.425.

¹¹⁶ Στυλιανός Β. Μαυρογένης, ό.π., σελ.206, Γεώργιος Γρ. Γρηγοριάδης, *Ο Πόντος και το Καρς*, Αθήνα, 1973, σελ.132.

¹¹⁷ Χριστόφορος Τσέρτικ, ό.π., σελ.80, 96-100.

υποφέρουσι τα πάνδεινα. Ουδεμία περιποίησις, ουδεμία περίθαλψις, ουδείς τείνει προς τους δυστυχείς χείραν αρωγής.."118

Οι Καρσιώτες μεταφέρθηκαν από την πόλη του Καρς στην Τιφλίδα με τρένο. Από κει άλλοι κατευθύνθηκαν προς το Μπακού του Αζερμπαϊτζάν, με στόχο να χρησιμοποιήσουν το τρένο που συνέδεε το Μπακού με το Αικατερινοντάρ της νότιας Ρωσίας, άλλοι πήγαν στο Κουμπάν μέσω Βλαδικαυιάς και οι περισσότεροι χρησιμοποίησαν το δρόμο από το Πότι. Δηλαδή έφταναν με τρένο στο Πότι της Μαύρης Θάλασσας και από 'κει με καράβι ως το Νοβοροσίσκ. Η πορεία που επέλεγε να ακολουθήσει η κάθε προσφυγική ομάδα καθοριζόταν από τις προξενικές και άλλες πληροφορίες που συγκέντρωνε, ώστε να αποφύγει τις περιοχές των εμφύλιων συγκρούσεων. Κυρίως εγκαταστάθηκαν στο Αικατερινοντάρ και στα χωριά του Κουμπάν, στη Σταυρούπολη, στην Κριμαία, στο Σοχούμι, στο Πετιγόρσκ, στο Νοβοροσίσκ, στην Ανάπα, στο Τουαφέ κ.α Πίστευαν ότι σύντομα θα μπορούσαν να μεταφερθούν από τη νότια Ρωσία στην Ελλάδα.¹¹⁹

Ο τουρκικός στρατός κατέλαβε τις αρμενικές και γεωργιανές περιοχές που παραχωρήθηκαν στην Τουρκία με τη συνθήκη του Μπρεστ Λιτόφσκ και άρχισε να προελαύνει προς το Μπακού, πρωτεύουσα του Αζερμπαϊτζάν,¹²⁰ στο οποίο υπήρχε σημαντική ελληνική κοινότητα, καθώς και ελληνικό προξενείο. Σε συνεργασία με τους ντόπιους μουσουλμάνους άρχισε τις σφαγές Αρμενίων και Ελλήνων.¹²¹ Μεγάλο κύμα προσφύγων εγκατέλειψε το Αζερμπαϊτζάν και κατέφυγε στη Γεωργία και στην Αμπχαζία, με άμεσο αποτέλεσμα να γεμίσει το Σοχούμι με πρόσφυγες.¹²² Πολλοί Έλληνες κατέφυγαν επίσης στη νότια Ρωσία.

Τον Απρίλιο του 1918 η Τουρκία κατέλαβε επίσης το Βατούμι, το οποίο της είχε παραχωρηθεί με τη συνθήκη του Μπρεστ Λιτόφσκ. Οι τοπικές στρατιωτικές ομάδες αντιστάθηκαν στην τουρκική προέλαση. Ο Χαράλαμπος Παπαδόπουλος, ο Χάμπους, με μεγάλη δύναμη ανδρών επιτέθηκε στο χωριό Τσίικεντρε, που βρισκόταν κοντά στο Βατούμι, στο οποίο ήταν έτοιμοι να πάρουν την εξουσία μουσουλμάνοι Αμπχάζιοι με τη βοήθεια των Τούρκων. Οι οπλισμένοι Έλληνες του χωριού σε συνεργασία με την ομάδα του Χάμπους διαλύουν και τρέπουν σε φυγή τους Αμπχάζιους. Επίσης, ο ελληνικός Λόχος του 1ου Συντάγματος της Ελληνικής Μεραρχίας του Καυκάσου έδωσε μάχες με τον τουρκικό στρατό στην περιφέρεια της Σαμτρέτ, όπου και διακρίθηκε.¹²³

118 Θεολόγος Γ. Παναγιωτίδης, ό.π., σελ. 29.

119 Μιχ. Χρ. Αιλιανός, ό.π., σελ.84. Ο Ηλιάδης υποστηρίζει ότι οι πρόσφυγες διατήρησαν την αισιοδοξία τους και ότι χαρακτηρίζονταν από "ακατανίκητη δύναμη εθνικής συνειδήσεως" και ακατάβλητο εθνικό σθένος" (Ευάγγελος Ηλιάδης, ό.π., σελ.60.)

120 Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, ό.π., Β. Ι. Λένιν, *Η επαναστατική φρασσεολογία*, ό.π.

121 Αχιλλέας Ανθεμίδης, "Οι διωγμοί των Ελλήνων είχαν εξελιχθεί σε γενοκτονία", εφημ. *Ποντιακά Νέα Θεσ/νίκη*, 29-5-89.

122 Τ.Γ.Α.Α., (Κεντρικό Κρατικό Αρχείο Αμπχαζίας-Σοχούμι), 2/1/156/1.

123 ΑΥΕ, Α/5/VI(4).

Μπροστά στην ανάγκη να αντιμετωπιστεί η τουρική απειλή και της παράλληλης αδυναμίας της ρωσικής κυβέρνησης να παράσχει οποιαδήποτε βοήθεια, η συνέλευση της Υπερκαυκασίας κήρυξε την ανεξαρτησία της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Υπερκαυκασίας.¹²⁴ Ο Τσχενκέλι, πρωθυπουργός της Υπερκαυκασίας, αποφάσισε την παράδοση του Καρς στους Τούρκους. Επειδή όμως οι Τούρκοι απειλούσαν με παραπέρα προέλαση, η Γεωργία αποφάσισε να κηρύξει την ανεξαρτησία της και να προσκαλέσει τους Γερμανούς, εμποδίζοντας με αυτό τον τρόπο την τουρική προέλαση. Με την άφιξη του γερμανικού στρατού η γεωργιανή κυβέρνηση διέταξε τη διάλυση όλων των μη γεωργιανών στρατευμάτων, εκτός αυτών που είχαν οι Γερμανοί της Ρωσίας. Ως αποτέλεσμα της διαταγής αυτής διαλύθηκε το Μάιο του 1918 και η Ελληνική Μεραρχία του Καυκάσου, η οποία, παρόλο που αναγνωριζόταν ως ελληνικός εθνικός στρατός, εντούτοις θεωρούνταν ότι ανήκε στο ρωσικό στρατό, εφόσον η μισθοδοσία και η επιμελητεία καλύπτονταν από τη ρωσική Κυβέρνηση.¹²⁵ Ο Δ. Ψαθάς γράφει για την Ελληνική Μεραρχία του Καυκάσου: *"Δυστυχώς δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν εντελώς στο σκοπό για τον οποίον συγκροτήθηκαν. Τα γεγονότα ερχόντουσαν απανωτά, επικρατούσε μεγάλη αστάθεια, αλλάζαν συνεχώς οι γενικότερες συνθήκες και έτσι ό,τι σήμερα φαινόταν μοιραίο, την άλλη μέρα σκόνταφτε πάνω σε αζεπέραστα εμπόδια"*.

Η προσφυγοποίηση δεκάδων χιλιάδων Ποντίων ενεργοποίησε τις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας, οι οποίες με θαυμαστό αίσθημα αλληλεγγύης ανέλαβαν το βάρος της συνδρομής και της περίθαλψης των προσφύγων.¹²⁶ Το Κεντρικό Συμβούλιο διενήργησε εράνους υπέρ των προσφύγων, στους οποίους ανταποκριθήκαν με προθυμία οι Έλληνες της Ρωσίας. Οι Έλληνες του Βατούμι μαθαίνοντας ότι οι Έλληνες του Ριζαίου και των Σουρμένων στον Πόντο κινδύνευαν να σφαγούν από τους Τούρκους, οι οποίοι ζητούσαν λύτρα, συγκέντρωσαν το ποσό των 200.000 χρυσών ρουβλίων και ναύλωσαν πλοία για την παραλαβή των προσφύγων. Μόνο η κοινότητα του Βατούμι περιέθαλψε 35.000 πρόσφυγες. Ο πρόσφυγας Σ. Κανταρτζής γράφει: *"Εδώ (στο Βατούμι) μας υποδέχτηκαν με πατριωτικά αισθήματα οι εκπρόσωποι της ελληνικής κοινότητας και φρόντισαν να μας εξυπηρετήσουν. Έθεσαν στη διάθεσή μας, κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό, το ελληνικό σχολείο..."*¹²⁷

Η ελληνική κοινότητα στο Σοχούμι περιέθαλψε 15.000 πρόσφυγες. Υπεύθυνος της οργάνωσης της περίθαλψης ήταν η Εθνική Επιτροπή των Ελλήνων της πόλης. Το ίδιο έγινε και με τις άλλες κοινότητες στις πόλεις Τουαφέ, Νοβοροσίσκ, Κουμπάν, Κερτς, Αικατερινοντάρ, Μαϊκόπ, Βλαδικαυκάς κ.λπ. Η κοινότητα του Κερτς στην Κριμαία κατέβαλε υπεράνθρωπη προσπάθεια να ανακουφίσει τις χιλιάδες των προσφύγων που

¹²⁴ Ε. Χ. Καρρ, τόμ. 1ος, σελ.451.

¹²⁵ ΑΥΕ, Α/5/VI(4).

¹²⁶ Αλέξης Αλεξανδρής, ό.π., σελ.430, Ισαάκ Λαυρεντίδης, ό.π., σελ.24, "Από την ζωή των προσφύγων", περ. Οι Κομμουνιστές, Τραπεζούντα, αριθ. 3, 18 Ιουνίου 1916, σελ.38.

¹²⁷ Σάββας Ι. Κανταρτζής, *Νίκη χωρίς ρομφαία*, Κατερίνη, 1976, σελ.533.

είχαν καταφύγει εκεί. Δημιούργησε ειδικό μηχανισμό με τμήμα επισιτισμού και νοσοκομειακή υπηρεσία. Ακόμα και οι μικρές και φτωχές κοινότητες προσέφεραν πάνω από τις δυνάμεις τους στον αγώνα για την περίθαλψη των προσφύγων. Ως εκπρόσωπος του Κεντρικού Συμβουλίου ο Λεωνίδας Ιασωνίδης διέτρεχε επί τρίμηνο τις ελληνικές κοινότητες, προκειμένου να διοργανώσει επιτροπές για τους πρόσφυγες.¹²⁸

Το προσφυγικό πρόβλημα έκανε πιο έντονο το αίσθημα της κατοχής του μικρασιατικού Πόντου. Τον Ιούλιο του 1918 συγκλήθηκε στο Μπακού συνέδριο εκπροσώπων του ελληνισμού από τη νότια Ρωσία, Υπερκαυκασία και Πόντο. Διακήρυξε την ανεξαρτησία του Πόντου και εξέλεξε επταμελές συμβούλιο, κάτω από τη διοίκηση του οποίου μπόηκαν όλα τα ποντιακά σωματεία.¹²⁹

Μετά την ήττα των Γερμανών και των Τούρκων

Στις 17 Οκτωβρίου 1918 (30 με το νέο ημερολόγιο) η Τουρκία με τη συνθήκη του Μούδρου κατέθεσε τα όπλα. Ακολούθησε η συνθηκολόγηση της Αυστροουγγαρίας και τέλος της Γερμανίας. Η ήττα των κεντρικών δυνάμεων αναζωπύρωσε τις ελπίδες του ποντιακού ελληνισμού για επίλυση του ελληνικού ζητήματος στη Μαύρη Θάλασσα. Οι αντάρτες έκαναν την εμφάνισή τους στις πόλεις, ενώ άρχισαν να επιστρέφουν οι επιζώντες των εκτοπίσεων στα ενδότερα και οι δεκάδες χιλιάδες των προσφύγων στη Ρωσία.¹³⁰ Παράλληλα, άρχισε και ο απολογισμός του τεράστιου κόστους σε ανθρώπινες ζωές και σε υλικές καταστροφές. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο συνέταξε την "*Μαύρη Βίβλον*", στην οποία απαριθμούνταν τα εγκλήματα που διαπράχτηκαν κατά των Ελλήνων σ' όλο το μικρασιατικό χώρο. Ο Ρενέ Πό (Rene Paux) δίνει τον αριθμό των 257.019 θυμάτων στο μικρασιατικό Πόντο.¹³¹

Οι Έλληνες της Ρωσίας γιόρτασαν την ήττα των κεντρικών δυνάμεων. Ειδικά στις περιοχές που δεν είχε επικρατήσει το μπολσεβικικό κίνημα, οι πανηγυρισμοί πήραν μεγάλη έκταση. Η νίκη της Ελλάδας θεωρήθηκε ότι έδινε τη δυνατότητα στο ελληνικό έθνος να πραγματοποιήσει προαιώνιους πόθους. Χαρακτηριστικός ήταν ο τρόπος με τον οποίο οι Έλληνες του Σοχούμι γιόρτασαν την ήττα των Τούρκων. Η ελληνική κοινότητα και οι τοπικές αρχές οργάνωσαν μια μεγαλόπρεπη και εντυπωσιακή πανηγυρική εκδήλωση στο κέντρο της πόλης: "*Μέσα σε περιβάλλον, πλημμυρισμένο από την κωνόλευκο και*

¹²⁸ Η τρίμηνη περιοδεία του Λ. Ιασωνίδη έγινε κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες. Οι συγκοινωνίες δεν ήταν τακτικές, τα ταξίδια πλήρη κινδύνων λόγω της αναρχίας που επικρατούσε, συγκρούσεις μεταξύ των μπολσεβίκων και των αντιπάλων τους κ.λπ. (Θεολόγος Παναγιωτίδης, ό.π., σελ.24).

¹²⁹ Αλέξης Αλεξανδρής, ό.π., σελ.433.

¹³⁰ "Εγκλησις της αρμενικής Βουλής προς τας Βουλάς των Δυνάμεων", εφημ. *Ελεύθερος Πόντος*, αριθμ. 18, 14 Αυγούστου 1919 σελ.2, "Παλαιά Μέθοδοι", εφημ. *Ελεύθερος Πόντος*, αριθ. 27, 14 Σεπτεμβρίου 1919, σελ.1, Δ. Ψαθάς, ό.π., σ.261-293. Α. Αλεξανδρής, ό.π., σελ.155. Γ. Βαλαβάνης, ό.π., σ.251, Σάββας Ι. Κανταρτζής, ό.π., σελ.220.

¹³¹ Κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, εκτός από τα θύματα στο μικρασιατικό Πόντο, υπήρξαν 144.559 θύματα στη δυτική Μικρά Ασία και 88.485 θύματα στην Ανατολική Θράκη. Για τα στοιχεία αυτά, καθώς και για τις λεπτομέρειες των διώξεων και της πολιτικής των Τούρκων μετά την ανακωχή, βλ.: Rene Paux, *Deportation et Repatriement Grecs en Turquie*, Παρίσι 1919.

κυριαρχημένο από ατμόσφαιρα εθνικής έξαρσης, εκφωνήθηκαν ενθουσιαστικοί λόγοι για την Ελλάδα, το ελληνικό έθνος και το ελληνικό πνεύμα, όπως και για τους αγώνες που διεξήγαγε, από τα χρόνια ακόμα της αρχαιότητας, ο ελληνικός λαός για τον πολιτισμό και τους ελεύθερους θεσμούς της ανθρωπότητας εναντίον της βαρβαρότητας και της τυραννίας. Στους λόγους γινόταν ιδιαίτερη αναφορά στους απελευθερωτικούς βαλκανικούς πολέμους και στη συμμετοχή της Ελλάδας στον τελευταίο νικηφόρο πόλεμο των Συμμάχων, που έπαθλό της θα έχει την απελευθέρωση του υπόδουλου μαρτυρικού ελληνισμού της Θράκης, της Μικρασίας και του Πόντου. Γι' αυτό και κάθε τόσο αναφερόταν το όνομα του εθνάρχη Ελευθερίου Βενιζέλου, που ηλέκτριζε την πανήγυρη και έδινε αφορμή σε τρελά χειροκροτήματα και ζητωκραυγές. Μαθητές και μαθήτριες απάγγειλαν πατριωτικά ποιήματα, ενώ μικροί και μεγάλοι τραγούδησαν με την ψυχή τους το 'Μαύρ' η νύχτα στα βουνά', 'Του Κίτσου η μάνα' κ.ά. με τον Εθνικό Ύμνο πάντα πρόχειρο, σε στιγμές που κόρωνε η ατμόσφαιρα από τα παραληρήματα του ενθουσιασμού, και χόρευαν εθνικούς χορούς, ποντιακούς και τοπικούς του Καυκάσου χορούς"¹³²

Οι δύο αλληλένδετοι στόχοι, η δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους στον Πόντο και η απόκτηση δικαιωμάτων αυτονομίας στα εδάφη της πρώην Ρωσικής Αυτοκρατορίας, όπου κατοικούσε συμπαγής ελληνισμός, κινητοποιήσαν για μια ακόμα φορά τους Έλληνες της περιοχής. Στις ελληνικές περιοχές της Γεωργίας οργανώθηκαν ένοπλα τμήματα άμυνας. Αυτό συνέβη στα χωριά του Σοχούμι, της Τσάλιας κ.λπ. Δημιουργήθηκε το Ελληνικό Στρατιωτικό Σώμα. Το Κεντρικό Συμβούλιο του Συνδέσμου των εν Ρωσία Ελλήνων έστειλε με τριμελή επιτροπή υπόμνημα στην ελληνική κυβέρνηση. Στο υπόμνημα εκτίθενται τα αιτήματα του ελληνισμού της Ρωσίας, τα οποία αναφέρονται στην εξασφάλιση της ελευθερίας τους και στον αυτοκαθορισμό τους. Ζητήθηκε να αναλάβει η ελληνική κυβέρνηση την προώθηση αυτών των αιτημάτων στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης.

Παράλληλα άρχισε επίσημος διάλογος μεταξύ Ελλάδας και Αρμενίας για την αμοιβαία υποστήριξη των αιτημάτων στα συνέδρια της ειρήνης. Οι Αρμένιοι δήλωσαν υποστήριξη στις ελληνικές διεκδικήσεις "επί της Κωνσταντινουπόλεως, Σμύρνης και βιλαετίου Τραπεζούντος"¹³³. Πολύ σύντομα όμως παρατηρήθηκε αλλαγή της στάσης τους και οι Αρμένιοι διεκδίκησαν έξοδο του αρμενικού κράτους στον Εύξεινο Πόντο¹³⁴. Η διεκδίκηση της περιοχής Τραπεζούντας από τους Αρμένιους καθίσταται πλέον πρόδηλος και η κίνηση των Ελλήνων του Πόντου για ανεξαρτησία θεωρήθηκε απ' αυτούς ότι συνιστούσε "διάθεση επιθετική κατά των Αρμενίων"¹³⁵.

Εν τω μεταξύ οι Έλληνες που κατοικούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισαν να κινητοποιούνται από τις πρώτες μέρες της στρα-

¹³² Η εκδήλωση έγινε στην πολύ μεγάλη ισόγεια αίθουσα του αριστοκρατικού ξενοδοχείου "Σαν Ρέμο", ελληνικής ιδιοκτησίας που βρισκόταν στον παραλιακό δρόμο. (Σάββας Ι. Κανταριτζής, ό.π., σελ.222-223).

¹³³ ΑΥΕ, 1919, Α/5/ΧΠ Πόντος, αριθ. πρ. 223.

¹³⁴ ΑΥΕ, 1919, Α/5/ΧΠ Πόντος, αριθ. πρ. 1560.

¹³⁵ ΑΥΕ, 1919, Α/5/ΧΠ Πόντος, αριθ. πρ. 643.

τιωτικής ήττας των Τούρκων. Δημιούργησαν πλήθος πατριωτικών οργανώσεων και ενόπλων ομάδων. Οργανώθηκαν ομάδες βοήθειας προς τους πρόσφυγες. Στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας η εξέγερση του ελληνικού πληθυσμού πήρε μεγάλες διαστάσεις. Οι συγκρούσεις μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών δημιούργησαν σε λίγες εβδομάδες εκατοντάδες θυμάτων. Έξω από τις μεγάλες πόλεις οι οθωμανικές αρχές δεν είχαν καμία εξουσία. Η ύπαιθρος και οι δρόμοι της ενδοχώρας ανήκαν στις αντάρτικες ομάδες.¹³⁶ Οι Έλληνες αντάρτες του Πόντου χρησιμοποιούσαν τις ελληνικές κοινότητες του Καυκάσου ως μετόπισθεν. Από εκεί προμηθεύονταν όπλα και εκεί, πολλές φορές, σχεδίαζαν τις επιχειρήσεις τους.¹³⁷

Τον Ιανουάριο του 1919 συνήλθε στην Τιφλίδα η Γ' Εθνική Συνέλευση των Ελλήνων. Τα ζητήματα που απασχόλησαν τη συνέλευση ήταν το προσφυγικό των Ελλήνων του Καυκάσου, η εθνικοποίηση των σχολείων της Τσάλκας και η αποστολή επιτροπής στην ελληνική κυβέρνηση. Παράλληλα δημιουργήθηκε το Εθνικό Συμβούλιο των Ελλήνων της Αρμενίας.¹³⁸ Τον ίδιο μήνα οι ελληνικές οργανώσεις της μαυροθαλασσίτικης παραλίας και της νότιας Ρωσίας συγκάλεσαν Γενική Συνέλευση, από την οποία εκλέχθηκε το Εθνικό Συμβούλιο του Πόντου.¹³⁹ Το Εθνικό Συμβούλιο αποφάσισε την έκδοση της εφημερίδας *Ελευθέρος Πόντος* στο τυπογραφείο της εφημερίδας *Αργοναύτης*.¹⁴⁰ Σε αντίθεση με τους στόχους του Ποντιακού Κινήματος ο Ελευθέριος Βενιζέλος δήλωσε στις 4 Φεβρουαρίου 1919 στον Αμερικανό πρόεδρο Ουίλσον ότι, παρόλο που οι Έλληνες Πόντιοι επιθυμούσαν ανεξαρτησία αυτός αντιτάχθηκε απόλυτα. Επίσης σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Sunday Times*, δήλωσε ότι δέχεται να συμπεριληφθεί ο Πόντος στο αρμενικό κράτος.¹⁴¹ Η επίσημη θέση της Ελλάδας στην αρχή του 1919 ήταν η υποστήριξη της ανεξαρτησίας της Αρμενίας, συμπεριλαμβανομένης της περιοχής Τραπεζούντας¹⁴². Οι δηλώσεις αυτές "έγιναν πρόξενοι αλγεινών εντυπώσεων εις Ποντίους". Σφοδρή υπήρξε η αντίδραση των ποντιακών οργανώσεων στην τοποθέτηση αυτή.¹⁴³

Ως αποτέλεσμα των αντιδράσεων αυτών άλλαξε και πάλι η πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης. Επελέγη η πολιτική της ενεργούς ανάμειξης στα

¹³⁶ Paul Dumont, *Mustafa Kemal*, Βρυξέλλες, εκδ. Edition Complexe, 1983, σ. 19-21.

¹³⁷ Διαμαντής Λαζαρίδης, "Ο οπλαρχηγός Σάββας Ι. Παπαδόπουλος (Χατζίκιας Τάραλης)", *Αρχείον Πόντου*, τομ. 45, σελ. 66-78.

¹³⁸ Ε. Παυλίδης, ό.π., σελ. 95.

¹³⁹ ΑΥΕ, ΚΥ, ΥΑΚ 1919/Α/4α

¹⁴⁰ Η μεγαλύτερη ελληνική οργάνωση της παραλίας ήταν αυτή του Βατούμι. Ακολούθησε η οργάνωση του Λικατερινοντάρ (σήμερα Κρασνοντάρ), η οποία ήταν και η παλιότερη. (Χρήστος Σαμουηλίδης, ό.π., σελ. 85.)

¹⁴¹ ΑΥΕ, 1919, Α/5/ΧΠ Πόντος, αριθ. πρ. 679, Δημήτριος Πουρναράς, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα, 1959, τόμ. 2, σελ. 460.

¹⁴² ΑΥΕ, 1919, Α/5/ΧΠ Πόντος, αριθ. πρ. 679.

¹⁴³ ΑΥΕ, 1919, Α/5/ΧΠ Πόντος, αριθ. πρ. 830.

πράγματα του Πόντου και του Καυκάσου και στάλθηκαν εκεί ο συνταγματάρχης Δ. Καθενιώτης και ο Ι. Σταυριδάκης στην περιοχή.¹⁴⁴

Οι δημοκρατίες του Καυκάσου

Την ίδια περίοδο το πολιτικό πλαίσιο στον ευρύτερο χώρο της Υπερκαυκασίας καθορίστηκε από την απόφαση επαναστάσεως των τριών ανεξάρτητων δημοκρατιών: της Γεωργίας, της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν. Η απόφαση αυτή ήταν αποτέλεσμα της κυριαρχίας των μενσεβίκων και του αγγλικού ενδιαφέροντος για την περιοχή αυτή. Οι Βρετανοί είχαν αποβιβαστεί στο Βατούμι στις αρχές του 1919, φοβούμενοι ότι η επερχόμενη κατάληψη του Καρς από τους Τούρκους θα απειλούσε τις πετρελαιοπηγές του Μπακού.¹⁴⁵

Το άμεσο πρόβλημα που δημιούργησε στους Έλληνες της περιοχής, και κυρίως στους πρόσφυγες, η κατάληψη του Αικατερινοντάρ από τους μπολσεβίκους ήταν ότι το πρώτο τμήμα της ελληνικής αποστολής του υπουργείου Περιθάλψεως αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη νότια Ρωσία. Την τελευταία στιγμή πρόφτασε να στείλει από το Νοβοροσίτσι στην Ελλάδα περίπου 9.000 Έλληνες πρόσφυγες, που προέρχονταν κυρίως από το Καρς.¹⁴⁶ Οι περιοχές που κατέλαβαν οι μπολσεβίκοι εγκαταλείφθηκαν από τους Έλληνες εθνικιστές διανοούμενους. Μαζί τους έφυγαν και διανοητές σαν τον Γεώργιο Γιουρτζιέφ, που πίστευαν ότι σε συνθήκες κομμουνιστικής κυριαρχίας το έργο τους θα γινόταν δυσκολότερο.¹⁴⁷

Η πολιτική κατάσταση στην Υπερκαυκασία ήταν πολύ τεταμένη και μετά την αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων. Μέχρι να εδραιωθούν οι Δημοκρατίες της Αρμενίας και της Γεωργίας, οι Έλληνες συγκρούονταν με τους Κούρδους και τους υπόλοιπους μουσουλμάνους των περιοχών. Η καταπίεση ήταν μεγάλη και οι λεηλασίες σε βάρος των Ελλήνων αναρίθμητες. Οπλισμένες ομάδες από τη νεολαία των Ελλήνων με επικεφαλής εμπειροπόλεμους Έλληνες αξιωματικούς δημιουργήθηκαν σε όλα τα χωριά του Κυβερνείου του Καρς. Ανέλαβαν την υπεράσπιση της ζωής των Ελλήνων τόσο εναντίον των επιδρομών των μουσουλμάνων, όσο και κατά μεμονωμένων ομάδων του αρμενικού στρατού. Σκληρές μάχες διεξήχθησαν στα χωριά της Γιόλια. Δεκατρείς μήνες συνολικά κράτησαν οι συγκρούσεις στο ελληνικό χωριό Ντορτ Κλησιά, το οποίο είχε καλή αμυντική θέση σε ένα λόφο. Οι ένοπλοι του χωριού πήραν την απόφαση να πολεμήσουν μέχρι τέλους και να μην παραδώσουν το χωριό στους Τούρκους.¹⁴⁸ Κατ' αρχάς βοήθησε τους

¹⁴⁴ Οδυσσεύς Λαμφίδης, *Οι Έλληνες του Πόντου υπό τους Τούρκους (1461-1922)*, σελ.44-45.

¹⁴⁵ Στυλιανός Β. Μαυρογένης, ό.π., σελ.207.

¹⁴⁶ Μιχ. Χρ. Αιλιανός, ό.π., σελ.85-90.

¹⁴⁷ Φίλιππος Χαλάς, *Γιουρτζιέφ (Γεώργιος Ιωάννου Γεωργιάδης)*, Αθήνα, εκδ. Ι. Δ. Κολλάρος, 1961, σελ.113-115.

¹⁴⁸ Την εποχή εκείνη η λέξη "Τούρκος" είχε περισσότερο θρησκευτική σημασία. Τους επιτιθέμενους Κούρδους, επειδή ήταν μουσουλμάνοι, οι Έλληνες τους αποκαλούσαν "Τούρκους". Η επιβεβαίωση αυτής της χρήσης του όρου "Τούρκος", γίνεται από το ρήμα "τούρκεψε", που θα πει "άλλαξε την πίστη του", "εξιλαμίστηκε". Η χαρακτηριστικότερη περίπτωση αυτής της χρήσης του όρου ήταν στο μιρασιατικό Πόντο, όπου οι Έλληνες

Έλληνες ένας λόχος Γεωργιανών που πέρασε κρυφά τα σύνορα. Στην επόμενη όμως επίθεση των Κούρδων σε βοήθεια έσπευσε ο Έλληνας αξιωματικός Χρ. Αδαμίδης, με στρατιωτικό σώμα 300 ανδρών.¹⁴⁹ Μετά την νίκη των Ελλήνων, οι επιτιθέμενοι Κούρδοι κατέφυγαν στην Τουρκία. Στις 16 Μαΐου, επιτροπή των Ελλήνων της περιοχής ζήτησε την επέμβαση της γεωργιανής κυβέρνησης, καθώς και της αγγλικής αποστολής που έδρευε στο Βατούμι.¹⁵⁰

Στη νότια Ρωσία και στην Υπερκαυκασία εμφανίστηκε έντονο το προσφυγικό πρόβλημα των Ελλήνων. Το ελληνικό υπουργείο Περιθάλψεως, βασισμένο στις εκθέσεις της επιτροπής που είχε αποστείλει, διέθεσε αρχικά πέντε εκατομμύρια δραχμές, καθώς και άλλα ποσά σε χρήμα και σε είδη αποκλειστικά για τους πρόσφυγες που κινδύνευαν. Απεστάλη επίσης μια τριμελής επιτροπή αποτελούμενη από τον Νίκο Καζαντζάκη, τον αντισυνταγματάρχη δικαστικού Ηρ. Πολεμαρχάκη και τον Ι. Ζερβό, για να μελετήσει το προσφυγικό πρόβλημα και το ποντιακό ζήτημα. Η Επιτροπή Περιθάλψεως ήταν αποδέκτης υπομνημάτων των Ελλήνων του Καυκάσου και της Ρωσίας, με τα οποία ζητούσαν την παλιννόστησή τους στο μικρασιατικό Πόντο. Στα υπομνήματα αναπτυσσόταν η άποψη ότι με την επανεγκατάστασή τους εκεί "δύναται να στερεωθεί η εθνική ανεξαρτησία του Πόντου." Διαφωνούσαν με τη μετανάστευση στην Ελλάδα γιατί έτσι εξασθενούσε το εθνικό ζήτημα του Πόντου και δημιουργούσε ασυγκράτητο ρεύμα μετοικεσίας στην Ελλάδα, όλων των Ποντίων που βρισκόνταν στη Ρωσία.¹⁵¹

Ο Ν. Καζαντζάκης τηλεγράφησε στον Ε. Βενιζέλο τα συμπεράσματά του και ανέφερε ότι οι 500.000 Έλληνες της Ρωσίας, είτε πρόσφυγες είτε εγκατεστημένοι από παλαιότερα έτη, διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: σ' αυτούς που θέλουν να εγκατασταθούν στον Πόντο και σ' αυτούς που θέλουν να εγκατασταθούν στην ελεύθερη Ελλάδα. Εκτιμούσε ότι η παλιννόστηση στον Πόντο ήταν απολύτως αδύνατη επί του παρόντος, ελλείψει ασφαλείας. Θεωρούσε ότι η μοναδική προϋπόθεση της παλιννόστησης ήταν η ελληνική ή συμμαχική κατοχή του Πόντου.¹⁵² Ο Καζαντζάκης μετέφερε στον Βενιζέλο τις επανειλημμένες αιτήσεις των επιτροπών των Ελλήνων της Υπερκαυκασίας.¹⁵³ Την ομάδα αυτή, η οποία επιθυμούσε να μεταναστεύσει στην Ελλάδα, ο Ν. Καζαντζάκης την υπολόγιζε σε 100.000 άτομα. Πρότεινε την άμεση μεταφορά τους στην αν. Μακεδονία, απ' όπου θα έφευγαν οι

αποκαλούσαν "Τούρκους" τους εξισλαμισμένους ελληνικούς πληθυσμούς, παρότι αυτοί συνέχιζαν να αυτοορίζονται ως "Ρωμαίοι" και μετά τον εξισλαμισμό τους. Για το φαινόμενο αυτό και τις ελληνόφωνες ομάδες στη σύγχρονη Τουρκία βλ. Βλάσης Αγτζίδης, "Ελληνόφωνες ομάδες στην Τουρκία", εφημ. *Η Καθημερινή*, 16 Ιανουαρίου 2000, σελ.30.

149 Θεόφιλος Αγαθονικήδης, "Ο Τουρκικός στρατός αποσύρεται από την Γαόλια", περ. *Ποντιακή Εστία* τ.73, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1988, σελ.132.

150 Στυλιανός Β. Μαυρογένης, *ό.π.*, σελ.209-208.

151 ΑΥΕ, 1919, Α/5/VI, Α/VI.

152 ΑΥΕ, 1919, Α/5/VI.

153 "Ευρισκόμενοι μεταξύ αλληλοσυγκρούμενων φυλών κινδυνεύουσι την στιγμήν ταύτην να αφανισθώσιν από τους προχωρούντας εκ της Αρμενίας και Αζερμπαϊτζάν Κούρδους, Τατάρους.. σπεύδουσι να εκπλιπαρήσουν δι' εμού την ελληνικήν Κυβέρνησιν να μην τους αφήσει να χαθώσι." (ΑΥΕ, 1919, Α/5/VI.)

Μικρασιάτες και Ανατολικοθρακιώτες πρόσφυγες πηγαίνοντας στις απελευθερωμένες πια πατρίδες τους.¹⁵⁴ Για την περιθαλψη των προσφύγων ιδρύθηκαν ειδικές υπηρεσίες στη νότια Ρωσία και στην Υπερκαυκασία. Η Περιθαλψη έκανε μεγάλο αγώνα να εξεύρει τα απαραίτητα για τη διατροφή περισσότερων από εβδομήντα χιλιάδων προσφύγων. Ο Μ. Αιλιανός υποστηρίζει ότι η βοήθεια αυτή ήταν σημαντική και ότι "... άνευ αυτής θα απέθνησκον της πείνης ασφαλώς."¹⁵⁵

Η πολιτική των ελληνικών επιτροπών προς τους πρόσφυγες ήταν να αναστρέψουν τις μεταναστευτικές τάσεις προς την Ελλάδα, ώστε να μην αποδυναμωθεί ο χώρος από το ανθρώπινο δυναμικό στην περίπτωση κατά την οποία επιδιωκόταν η επίλυση του ποντιακού ζητήματος. Οι επιτροπές κατάφεραν να εμψυχώσουν τους ελληνικούς πληθυσμούς, να συγκρατήσουν την ολοκληρωτική τους κάθοδο στην Ελλάδα και να τους πείσουν να περιμένουν εκεί μέχρι να ρυθμιστούν τα πράγματα έτσι, ώστε να γίνει κατορθωτή η επανεγκατάστασή τους στον Πόντο. Έτσι προώθησαν την οργάνωση εκατό χιλιάδων ατόμων, των ελληνικών γεωργικών πληθυσμών του Καρς και της Τσάλκας.¹⁵⁶

Την ίδια εποχή άρχισε η άνδρωση του επιθετικού τουρικού εθνικιστικού κινήματος υπό την καθοδήγηση του Μουσταφά Πασά, που αργότερα θα ονομασθεί "Ατατούρκ", δηλαδή "πατέρας των Τούρκων". Ο Κεμάλ ήταν ο εκφραστής της οθωμανικής γραφειοκρατίας και των στρατοκρατών, οι οποίοι διαφωνούσαν με την επίλυση του εθνικού προβλήματος με βάση τα δικαιώματα των εθνοτήτων. Τα χαρακτηριστικά του κεμαλικού κινήματος ήταν η τυραννία και η εκμετάλλευση. Ο φιλοναζισμός και άλλες αντίστοιχες ιδεολογίες υπήρξαν η νομοτέλεια του κεμαλισμού.¹⁵⁷

Παράλληλα όμως με τις τουρικές κινήσεις, κινητικότητα παρατηρήθηκε στους κόλπους του ποντιακού κινήματος. Στις 23 Ιουνίου 1919 έλαβε χώρα, στο κατεχόμενο από τους Βρετανούς Βατούμι, η πρώτη συγκέντρωση του Διαρκούς Γενικού Συμβουλίου των Ποντίων Ελλήνων, το οποίο εξέλεξε το Εθνικό Συμβούλιο του Πόντου. Έντυπο όργανο του Συμβουλίου ήταν η εφημερίδα *Ελεύθερος Πόντος*, η οποία εκδόθηκε στο τυπογραφείο της εφημερίδας *Αργοναύτης*. Ένα χρόνο αργότερα το Συμβούλιο μετονομάστηκε σε Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων Ποντίων, με στόχο να καταστεί κυβέρνηση εξορίας. Η Εθνοσυνέλευση του Πόντου, η "*Ανατολική Βουλή του Ελληνισμού*" όπως αποκαλούνταν, αποφάσισε ότι "το συμφέρον της πατρίδος απαιτεί την οριστική αναγνώριση της ελευθερίας του Πόντου και

154 ΑΥΕ, 1919, Α/5/VI.

155 Μτχ. Χρ. Αιλιανός, ό.π., σελ.87.

156 Μτχ. Χρ. Αιλιανός, ό.π.

157 Ο Ν. Ψυρρούκης γράφει: "Η προσεκτικότερη μελέτη του κεμαλισμού μας πείθει ότι πρόκειται για βαθιά αντιλαϊκή και αντιδημοκρατική θεωρία. Ο φιλοναζισμός και άλλες αντιδραστικές δοξασίες είναι νομοτελειακή εξέλιξη του κεμαλισμού... Ακόμα και οι κεμαλικές μεταρρυθμίσεις γίνονται με διοικητικές αποφάσεις από πάνω. Περιφρονούν τις πολιτιστικές παραδόσεις του τουρικού λαού, εκφράζουν το σύμπλεγμα κατωτερότητας των Τούρκων αστών". (Νίκος Ψυρρούκης, *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1982, σελ.224).

την δημιουργία Ελληνικού ανεξαρτήτου κράτους".¹⁵⁸ Η δημιουργία της Δημοκρατίας του Πόντου θεωρήθηκε ότι θα έλυne σε μεγάλο βαθμό και το εθνικό ζήτημα των εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων της Ρωσίας, ώστε "να απελευθερωθούν οι 350.000 Έλληνες που βρίσκονταν εκεί και να επανέλθουν στις εστίες τους οι 500.000 των φυγάδων Ποντίων, οι οποίοι βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση και πέθαιναν στη νότια Ρωσία και στον Καύκασο, καταδιωκόμενοι από τους μπολσεβίκους" και αδυνατούσαν να επανέλθουν στον Πόντο από το φόβο των Τούρκων.¹⁵⁹

Η οργάνωση των Ελλήνων συνεχίστηκε και σε όλο τον Καύκασο. Στο χώρο της Αρμενικής Δημοκρατίας ο ελληνικός πληθυσμός δημιούργησε το Εθνικό Συμβούλιο Ελλήνων της Αρμενίας και άρχισε να αγωνίζεται με κάθε τρόπο για την αυτονομία του και την υπεράσπιση των συμφερόντων του. Η κατάσταση που επικρατούσε στη νεαρή αυτή δημοκρατία, σε αντίθεση με τη γεωργιανή, ήταν σχεδόν χαώδης. Οι επιδρομές των Τούρκων και το πλήθος των προσφύγων δημιουργούσαν αζεπέραστες δυσκολίες. Ο ελληνικός πληθυσμός, για να αντιμετωπίσει όλα αυτά τα προβλήματα, συσπειρώθηκε γύρω από το Εθνικό Συμβούλιο και τις κατά τόπους Εθνικές Ενώσεις. Όπως προκύπτει από τα αρχεία του Εθνικού Συμβουλίου Ελλήνων της Αρμενίας, από παντού έφταναν διαμαρτυρίες των ελληνικών κοινοτήτων για τη στάση της αρμενικής κυβέρνησης. Οι Έλληνες κατήγγειλαν ότι διαπράττονταν βαρβαρότητες εναντίον τους.¹⁶⁰ Το κύριο ζήτημα γι' αυτούς ήταν η αντιμετώπιση της βίαιης επιστράτευσης που επεδίωκαν οι αρμενικές αρχές. Το μέτρο της βίαιης επιστράτευσης αφορούσε μόνο στην ελληνική νεολαία και όχι στη ρωσική ή στη μουσουλμανική. Η συμπεριφορά των αρμενικών αρχών επέτεινε τις τάσεις μετανάστευσης των Ελλήνων από την περιοχή.¹⁶¹

Ένας επιπλέον λόγος, για τον οποίο οι Έλληνες αντιτάχθηκαν στην επιστράτευσή τους, ήταν η τραγική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τα ελληνικά χωριά. Οι οπλισμένες ομάδες αυτοάμυνας μόλις επαρκούσαν για την προστασία των χωρικών. Ακόμα και η απομάκρυνση σε άλλο χωριό για προσφορά βοήθειας θεωρούταν ότι έβαζε σε κίνδυνο το χωριό των βοηθούντων. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός που συνέβη στο ελληνικό χωριό Κιζιλ Κιλισέ (δηλαδή Κόκκινη Εκκλησιά), όπως παρουσιάζεται στο 1ο Συνέδριο των Ελλήνων της Αρμενικής Δημοκρατίας: "Οι Αρμένιοι ήθελαν να επιστρατεύσουν τον ελληνικό πληθυσμό. Περιεκύκλωσαν το χωριό και ήρχισαν εκφοβιστική βολήν, αλλ' οι Έλληνες, δίχως να φοβηθούν πρόβαλαν αντίδραση με τα όπλα και έτσι οι Αρμένιοι αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν."¹⁶²

¹⁵⁸ "Το διαρκές γενικών συνέδριον των Ποντίων Ελλήνων εν Βατούμ", εφημ. *Ελεύθερος Πόντος*, αριθ. 3, 22 Ιουνίου 1919, σελ.1. Η επικοινωνία της Εθνοσυνέλευσης των Ελλήνων Ποντίων γινόταν μέσω της Ελληνικής Αρμοστείας που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και μέσω της αποστολής του υπουργείου Περιθάλψεως (ΑΥΕ, ΚΥ, Α/5/VI, Πόντος)

¹⁵⁹ Νέα Ελλάς, "Ελληνικά Δίκαια", εφημ. *Ελεύθερος Πόντος*, αριθ. 106, 15 Ιουλίου 1920, σελ.1.

¹⁶⁰ Ευάγγελος Ηλιάδης, ό.π., σελ.75.

¹⁶¹ N. G. Volkof, *Kavkaski ethnografitseski sbornik*, Μόσχα, εκδ. Νάουικα, 1969, σελ.9.

¹⁶² Στυλιανός Μαυρογένης, ό.π., σελ.214.

Στις 14 Ιουλίου συγκλήθηκε στο Καρς το 1ο Συνέδριο των Ελλήνων της Αρμενικής Δημοκρατίας. Το Συνέδριο διαπίστωσε ότι ο ελληνικός πληθυσμός από πενταμήνου συνεχίζει κυριολεκτικά αμυντικό πόλεμο εναντίον καλοοργανωμένων ομάδων Κούρδων, οι οποίοι συστηματικά επιτίθονταν κατά των ελληνικών χωριών. Επίσης διαπιστώνει ότι οι Αρμένιοι δε βελτίωσαν καθόλου τη θέση των Ελλήνων. Τουναντίον μάλιστα, ο αρμενικός στρατός άρχισε να εφοδιάζεται και να τροφοδοτείται σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού και η τροφοδοσία αυτή επαύξανε ακόμα περισσότερο τη δυστυχία του πληθυσμού. Το πώς συμπεριφέρονταν προς το Εθνικόν Συμβούλιον των Ελλήνων αποδεικνυόταν από τα λόγια του Κυβερνήτου Καρς: *"Σεις δεν πρέπει να ασχολείσθε με τσιούτου είδους (εθνικής) υποθέσεις, ο ρόλος σας είναι μορφωτικο-παιδαγωγικός και η ασχολία σας είναι τα φιλανθρωπικά έργα"*.¹⁶³ Το Συνέδριο αποφάσισε να απαιτήσει από την αρμενική κυβέρνηση δικαιώματα αυτοδιοίκησης του ελληνικού πληθυσμού της Αρμενίας με διεύρυνση των δικαιωμάτων και λειτουργιών του Εθνικού Συμβουλίου. Οι Έλληνες της Αρμενίας θα υποστήριζαν την αρμενική κυβέρνηση στο μέτρο που και η κυβέρνηση θα υπεράσπιζε τα συμφέροντα και τη ζωή της ελληνικής δημοκρατίας (σ.τ.σ. εννοεί τις ελληνικές περιοχές στο εσωτερικό της Αρμενίας) και εφόσον δεν θα παραβιάζονταν τα δημοκρατικά τους δικαιώματα.¹⁶⁴ Επειδή τα ελληνικά χωριά της Γιοόλια, του Χοροσάν και της Όλτης βρισκόνταν σε κατάσταση πολέμου με τους Κούρδους της περιοχής, το συνέδριο αποφάσισε να μην αποδεχτεί την επιστράτευση των Ελλήνων, που προωθούσε η αρμενική κυβέρνηση. Πρότεινε τη στρατιωτική οργάνωση των Ελλήνων σε τοπικό επίπεδο με τη συνδρομή της κυβέρνησης. Το Συνέδριο αποφάσισε την υπαγωγή της Εκκλησίας των Ελλήνων της Αρμενίας στη Μητρόπολη Τραπεζούντας. Μεταξύ των προτάσεων για τους τρόπους υλοποίησης των αποφάσεων ακούστηκε και η πρόταση χρήσης "τρομοκρατίας." Στην μπολσεβικική εξέγερση¹⁶⁵, που ξέσπασε λίγο αργότερα -για να κατασταλεί αμέσως- στο Καρς και στην Αλεξανδρούπολη (αργότερα ονομάσθηκε Λενινακάν και σήμερα λέγεται Γκιουμρί), συμμετείχαν πολλοί Έλληνες, μεταξύ των οποίων και μέλη του Εθνικού Συμβουλίου.¹⁶⁶ Οι συλληφθέντες Έλληνες που συμμετείχαν στην εξέγερση γλίτωσαν το θάνατο με την επέμβαση του υπευθύνου της ελληνικής στρατιωτικής οργάνωσης.¹⁶⁷

Είναι πολύ πιθανόν η ένταξη Ελλήνων σε μπολσεβικικές οργανώσεις να οφειλόταν και στο φόβο των εθνικιστικών τάσεων των κυρίαρχων εθνών της

¹⁶³ Στυλιανός Μαυρογένης, ό.π., σελ.213-214.

¹⁶⁴ Χ. Σαμουηλίδης, ό.π., σελ.118.

¹⁶⁵ Άντριου Ροθσάν, ό.π., σελ.72-75.

¹⁶⁶ Ένας από τους Έλληνες αυτούς είναι ο Αλέξανδρος Τριανταφύλλοφ από το χωριό Σαμλούκι της Αρμενίας, ο οποίος μετά την τελική επικράτηση των μπολσεβίκων ανήκει στην ηγετική κομμουνιστική ομάδα μέχρι το 1937, οπότε εκτελείται, όπως και η πλειονότητα της αρμενικής ηγεσίας.

¹⁶⁷ Στις 3 Μαΐου 1920 μια μπολσεβικική επαναστατική επιτροπή καταλαμβάνει την εξουσία στην Αλεξανδρούπολη για λίγο. Με βάση τις μαρτυρίες των Ελλήνων της Αρμενίας, οι περισσότεροι, οι οποίοι εντάχθηκαν στο κομμουνιστικό κόμμα, συνελήφθησαν και θανατώθηκαν από τις σταλινικές αρχές το 1937. Περιγραφή του επεισοδίου υπάρχει στο Β. Α. Borian, *Armeniya, Mezhdunarodnaya Diplomatiya, i SSSR*, том 2, Μόσχα, 1929, σελ.88, 114.

Υπερκαυκασίας και στην πίστη τους ότι τα δικαιώματα των μειονοτήτων μπορούσαν να κατοχυρωθούν μόνο με την εγκαθίδρυση ενός συστήματος στο οποίο τα εθνικά χαρακτηριστικά δε θα έπαιζαν κυρίαρχο ρόλο. Η μεγάλη ελπίδα της αρμενικής κυβέρνησης προερχόταν από την ηθική υποστήριξη των συμμάχων και την πίστη ότι θα υπήρχε αμερικανική ή συμμαχική "εντολή" για την Αρμενία.

Η επικράτηση των μπολσεβίκων στο ρωσικό Νότο, βαθμιαία επέτεινε τις πιέσεις τους προς το χώρο του Καυκάσου. Η Δημοκρατία της Αρμενίας βρέθηκε στο στόχαστρο. Οι σοβιετικοί αντιμετώπιζαν το σοσιαλιστικό κόμμα Ντασανάκι των Αρμενίων ως "αντεπαναστατικό κόμμα... πράκτορες της Αντάντ που μαζί με τον Ντενίκιν πολεμούσε τη σοβιετική δημοκρατία." Θεωρούσαν ότι η αστική τάξη της Αρμενίας αποτελούσε μαζί με την Ελλάδα, το όπλο της Αντάντ και ιδιαίτερα της Αγγλίας στην Τουρκία και στον Καύκασο.¹⁶⁸ Η αποχώρηση και των τελευταίων συμμαχικών στρατευμάτων έσβησαν και τα τελευταία όνειρα για υποστήριξη από τους "συμμάχους." Η σοβιετοτουρκική συμμαχία καθόρισε τις πολιτικές εξελίξεις στην περιοχή του Καυκάσου. Με αφορμή κάποιες συνοριακές διαφορές με την Αρμενία, ο εθνικιστικός στρατός των Τούρκων άρχισε τις εχθροπραξίες. Έχοντας καλύτερα εξοπλισμένες μονάδες γρήγορα κατέλαβε το Καρς και την Αλεξανδρούπολη, δημιουργώντας κύμα προσφύγων Ελλήνων, Ρώσων και Αρμενίων.¹⁶⁹ Στην Αρμενία επικρατούσε η εντύπωση ότι υπήρχε κοινό σχέδιο Τούρκων και μπολσεβίκων.¹⁷⁰

Η φυγή των Ελλήνων και η πολιτική των μπολσεβίκων

Οι Έλληνες του Καυκάσου εγκατέλειψαν τις εστίες τους, ως αποτέλεσμα των διαρκών συγκρούσεων με τους Τούρκους και του φόβου των σφαγών. Καταρχάς, τα 13 ελληνικά χωριά της Γιόλια και τα 8 του Αρνταχάν, μετά από συνεννόηση ξεινήσαν μια νύχτα με τα ζώα τους και τα αμάξια, πέρασαν τον Κύρο ποταμό, πέρασαν χιονισμένα βουνά και μετά από 20 μέρες έφτασαν στο Βατούμι κι από κει με πλοία στο Καραμπουρνού της Θεσσαλονίκης.¹⁷¹ Το Εθνικό Συμβούλιο των Ελλήνων της Αρμενίας μερίμνησε για την εκκένωση των ελληνικών περιοχών του Καρς και την προώθηση του πληθυσμού προς την Τιφλίδα. Δύο ελληνικά χωριά, που δεν ακολούθησαν τη φάλαγγα των Ελλήνων που αποχωρούσαν, καταστράφηκαν από τους Τούρκους, ενώ οι λίγοι που επέζησαν κατέφυγαν στο Βατούμι. Στην επιχείρηση εκκένωσης των περιοχών αυτών από τον ελληνικό πληθυσμό συμμετείχαν και οι αποστολές περίθαλψης της ελληνικής κυβέρνησης.¹⁷² Στο Βατούμι κατέφυγαν όλοι οι φυγάδες της

¹⁶⁸ Korsun, *Greco-Turetskaya Vaina 1919-1922. Operativno Strategitseski Otserk*, Μόσχα εκδ. Gosuntarstvenoge Vogenoge Izntatelstvo Narkomata Omporon SSSR, 1940, σελ.8.

¹⁶⁹ N. G. Volkof, *Kavkaski ethnografitseski smpornik*, Μόσχα, εκδ. Νάουα, 1969, σελ.9.

¹⁷⁰ E. X. Καρρ, ό.π., σελ.45.

¹⁷¹ Αγαθονιδής Θεόφιλος, "Ο Τουρκικός στρατός αποσύρεται από την Γιόλια", περ. *Ποντιακή Εστία*, τεύχ.73, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1988, σελ.132-133.

¹⁷² Μιχ. Αλιανός, *Το έργο της ελληνικής περιθάλψεως*, Αθήνα, εκδ. Γραφείο Τύπου Υπουργείου Εξωτερικών, 1921, σελ.87.

τελευταίας εξόδου από το Καρς, με σκοπό να αναχωρήσουν για την Ελλάδα.¹⁷³ Μέχρι το τέλος της άνοιξης κανείς Έλληνας δεν παρέμεινε στην περιοχή του Καρς.¹⁷⁴ Ένα τραγούδι της περιοχής Γκιόλιας που μιλούσε για τη μετανάστευση έλεγε:

*Λυριτζή παίζον τη λύρα σ' οι νέοι ας χορεύνε
τα ντέρτια για τ' ανθρώπς είναι, έρτανε και διαβαίνε.
Αδά σα κρύα τ' άχαρα, προκοπήν εγώ 'κι είδα
ας πάμε στην Ελλάδα 'μουν την όμορφη πατρίδα.
Θα πάμε στην Ελλάδα μουν να ζούμ', άλλο καλλίον
ούλια 'μουν κι αν εχάσαμε έχομε την υγείαν.
Θα πάμε στην Πατρίδα μουν να 'χωμεν ελευθερίαν.¹⁷⁵*

Οι πρόσφυγες συσσωρεύτηκαν στα δύο λιμάνια, στο Βατούμι και στο Νοβοροσίσι, περιμένοντας την αναχώρηση για την Ελλάδα. Πολλοί έπεσαν θύματα των οργανωμένων κυκλωμάτων των Γεωργιανών.¹⁷⁶

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, περίπου 9.000 Έλληνες έφυγαν από το Νοβοροσίσι για την Ελλάδα πριν από την επικράτηση των μπολσεβίγων.¹⁷⁷ Σημαντικός λιμένας συγκέντρωσης προσφύγων από το Καρς ήταν το Βατούμι. Συγκέντρωση προσφύγων παρατηρήθηκε και στην πόλη του Σοχούμι. Οι πρόσφυγες αυτοί ανήκαν είτε στην ομάδα των προσφύγων απ' το μικρασιατικό Πόντο είτε σε ομάδες ντόπιων Ελλήνων που αποφάσισαν να αναχωρήσουν εξαιτίας των πολιτικών γεγονότων και της ανασφάλειας που επικρατούσε.¹⁷⁸

173 "Οι περισσότεροι από τους Έλληνες του Καυκάσου που εγκατέλειψαν προηγουμένως τις εστίες τους μετακινήθηκαν προς τα ενδότερα της Ρωσίας διασκορπιζόμενοι στο Κουμπάν, Κρασνοντάρ, Σοχούμι, Νοβοροσίσι, Τουαφέ, Πετιγόρσι, Κριμαία κ.α. Μετά τους πρώτους δύο μήνες του 1921 κανείς Έλληνας από τους 70.000 δεν παραμένει πλέον στην περιφέρεια του Καρς [Στυλιανός Β. Μαυρογένης, *Το Κυβερνείον Καρς του Αντικαυκάσου (Καυκαγία Ομπλαστ)*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Εύξεινος Λέσχη, 1963., σελ.239.]

174 Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος, "Οι Πόντιοι του Καυκάσου", περ. *Ποντιακή Εστία*, τεύχ. 67, Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1986, σελ.5-6, Στυλιανός Β. Μαυρογένης, ό.π., σελ.239. Ευάγγελος Ηλιάδης, *Νέος Καυκάσος Ιστορική Αναδρομή*, Αθήνα, 1989, σελ.79.

175 Θεόφιλος Αγαθονικίδης, "Τραγικά γεγονότα στις επαρχίες Γκιόλια και Αρνταχάν του Καρς Καυκάσου", περ. *Ποντιακή εστία*, τεύχ. 74, Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1988, σελ.236-237.

176 Ο Γεώργιος Γκουρτζιέφ, ο οποίος εκποίησε την περιουσία του ιδρύματός του στην Τιφλίδα και προσπάθησε να εγκαταλείψει τη Γεωργία από το Βατούμι, περιέγραψε την κατάσταση που συνάντησε: "Παρ' όλ' αυτά καθώς φεύγαμε από το Βατούμι, αν και είχαμε πληρώσει όλους τους δασμούς και τους φόρους, αυτό που λεγόταν Ειδικό Γεωργιανό Απόσπασμα, με διάφορες σοφιστείες, κατάσχεσε εντελώς παρόνομα, δήθεν προσωρινά μόνον, όλα τα χαλιά που είχα μοιράσει στους ανθρώπους που με συνόδευαν. Αργότερα, στην Κωνσταντινούπολη, όταν κάναμε διαβήματα να μας επιστραφούν, το Βατούμι είχε καταληφθεί από τους Μπολσεβίγους, το αχρείο απόσπασμα με τους αρχηγούς του είχε διαλυθεί και βέβαια δεν υπήρχε κανένα ίχνος από τα χαλιά". (I. G. Gurdzieff, *Rencontres avec des hommes remarquable*, Παρίσι, εκδ. Monde Ouvert, 1979, σελ.345-349. Ο Γεώργιος Γκουρτζιέφ στη συνέχεια εγκαθίσταται στην Κωνσταντινούπολη και από 'κει στο Φονταινεμπλό της Γαλλίας Συχνά πηγαίνει στις Ηνωμένες Πολιτείες δημιουργώντας παραρτήματα του ιδρύματός του. Πεθαίνει το 1949 στο Παρίσι δίχως να επισκεφτεί ποτέ την Ελλάδα.

177 Μιχ. Χρ. Αιλιανός, ό.π., σελ.94.

178 Ν. Ν. Ιοαννίδι, *Greki v Abhazii*, Σοχούμι, εκδ. Alatsara, 1990, σελ.28.

Οι συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων ήταν τραγικές: "Οι κακουχίες, οι ασθένειες, η ανέχεια, η ψείρα, μαστίζουν τα πλήθη. Η μέριμνα της επιτροπής περιθάλψης είναι υποτυπώδης. Τα πλήθη αυτά φυτοζωούν μέσα στην αναδουλειά, στην αταξία, μέσα στις τρώγλες του χειριστού είδους, κάτω από τρομερά ανθυγιεινές συνθήκες, εδώ στην φημισμένη ευρωπαϊκή πόλη (σ.τ.σ. το Βατούμι) με το μεγάλο μαρασμό στην οικονομική ζωή της. Μαστίζονται από την πείνα, τις διάφορες ασθένειες. Υποφέρουν, πεθαίνουν και μάλιστα κάτω από τα βλέμματα των ασυγκίνητων αντιπροσωπειών των χωρών της Ευρώπης. Και κοντά σ' όλες αυτές τις ελλείψεις, τις αθλιότητες, τα κακά, ξεσπούν τα πρώτα κρούσματα της επιδημίας του τύφου, που γρήγορα σαρώνει τα ταλαιπωρημένα, τ' αδύναμα αυτά πλήθη... Η θραύση που έκανε ο τύφος ήταν πρωτοφανής. Τρομερός ο αριθμός των αθώνων θυμάτων".¹⁷⁹

Μέχρι την πλήρη σοβιετοποίηση της Υπερκαυκασίας (Φεβρουάριος του 1921) είχαν αναχωρήσει από το Βατούμι περίπου 52.878 Έλληνες. Την επιμέλεια των αποστολών από Βατούμι προς Θεσσαλονίκη είχε η Επιτροπή Περιθάλψεως της ελληνικής κυβέρνησης. Οι αποστολές των προσφύγων άρχισαν το Μάιο του 1919. Απ' αυτούς, τα τρία τέταρτα προέρχονταν από την Αρμενία (κυρίως την περιοχή του Καρς) και οι υπόλοιποι από την περιφέρεια του Σοχούμι. Οι πρόσφυγες μετέφεραν μαζί τους και 7.737 βοοειδή, καθώς και άλλα μικρά ζώα. Τα ατμόπλοια με τα οποία αναχώρησαν οι πρόσφυγες παραθέτονται στη συνέχεια. Σε παρένθεση ο αριθμός των προσφύγων και κατόπιν ο αριθμός των ζώων που πήραν μαζί τους: "Πάρθιαν" (2.250/500), "Κωνσταντίνος" (5.000/453), "Ελευθερία" (2.250/800), "Θ. Σιδερίδου" (550/1186), "Χίος" (850/1346), "Θέμις" (1.440/806), "Δάφνη" (2.500/1.346), "Κίος" (4.500/750), "Παναγιώτης" (2.000/550) κ.λπ.¹⁸⁰ Η αναχώρηση και αυτών των προσφύγων δεν έγινε αυτόματα. Εξαιτίας της έλλειψης πλοίων, οι πρόσφυγες περίμεναν μέχρι και ένα χρόνο διαμένοντας σε σιηνές. Υπολογίζεται ότι το ένα τρίτο των Καυκασίων προσφύγων πέθανε περιμένοντας τα πλοία που θα τους μετέφεραν στην Ελλάδα.¹⁸¹

Με την αποχώρηση από τη σοβιετική πλέον, πρώην Ρωσική Αυτοκρατορία, των ελληνικών επιτροπών περιθάλψεως, τα πράγματα περιπλέχτηκαν για τους Έλληνες πρόσφυγες. Οι εχθρικές σχέσεις της ελληνικής κυβέρνησης και της κυβέρνησης των μπολσεβίκων είχαν ως άμεσα θύματα τους προσφυγικούς πληθυσμούς, οι οποίοι εγκλωβίστηκαν στα ρωσικά λιμάνια περιμένοντας τα ελληνικά πλοία. Ενδεικτικό του μεγέθους και των προβλημάτων των προσφύγων ήταν το πρόβλημα των ορφανών ελληνοπαίδων. Τα ορφανά ελληνόπουλα που είχαν συγκεντρωθεί μόνο στο Νοβοροσίσκ ανέρχονταν τουλάχιστον σε 3.700.¹⁸² Απ' ό,τι φαίνεται, είχαν δημιουργηθεί δύο κατηγορίες ελληνοπαίδων στην πόλη. Απ' τη μια "τα φτωχά και μισόγυμνα,

¹⁷⁹ Ευάγγελος Ηλιάδης, ό.π., σελ.81.

¹⁸⁰ Μιχ. Χρ. Αλιανός, ό.π., σελ. 59, 94.

¹⁸¹ Γ. Καρπατάκης, "Υπόμνημα περί Καυκασίων μεταναστών και προσφύγων του Πόντου", περ. *Ποντιακή Εστία*, τεύχ. 3, Μάιος 1975, σελ.28.

¹⁸² "Σύντομος απολογισμός", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 69, 29 Απριλίου 1922, σελ.2.

ξυπόλυτα και πεινασμένα προσφυγόπουλα" και από την άλλη *"τα ευτυχή εκείνα πλάσματα, που ευτύχησαν να έχουν πατέρα αστό"*.¹⁸³

Το μεταναστευτικό-προσφυγικό πρόβλημα στη νότια Ρωσία, που βρισκόταν στη ζώνη των μπολσεβίκων, εκφράστηκε με την προσπάθεια αναχώρησης για την Ελλάδα, τόσο των προσφύγων από τον Πόντο και τον Καύκασο όσο και των από πολλά έτη εγκατεστημένων εκεί Ελλήνων. Η πρώτη ομάδα παρουσίαζε μεγαλύτερη δυνατότητα κίνησης, επειδή δε διέθετε καμιά ιδιοκτησία και η υλική της βάση ήταν εξαιρετικά χαμηλή. Η δεύτερη όμως ομάδα είχε οικονομικά συμφέροντα στο χώρο της Ρωσίας. Ήταν εγκατεστημένη στις καπνοπαραγωγικές κυρίως περιοχές και η μετανάστευσή της συνεπαγόταν κυριολεκτικό ξεπούλημα των περιουσιακών στοιχείων και ιώβειο υπομονή μέχρι να γίνει δυνατή η αναχώρηση. Οι μεταναστευτικές τάσεις στον ντόπιο ελληνικό πληθυσμό καλλιεργήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τους διανοούμενους που ήταν πολιτικά αντίθετοι στη νέα εξουσία.¹⁸⁴

Από τον Αύγουστο όμως του 1921 η αναχώρηση έγινε *"σχεδόν αδύνατος"* από το Βατούμι. Η άδεια αναχώρησης δινόταν από την ΤΣΕΚΑ της Τιφλίδας, δηλαδή τη μυστική αστυνομία.¹⁸⁵ Όσοι είχαν έρθει από το Σοχούμι και δεν κατάφεραν να φύγουν για την Ελλάδα επέστρεψαν πάλι στο Σοχούμι, αντιμετωπίζοντας μεγάλα προβλήματα, εφόσον είχαν πουλήσει τα σπίτια τους.¹⁸⁶ Η πίεση ωστόσο για μετανάστευση στην Ελλάδα γινόταν διαρκώς εντονότερη. Οι πρόσφυγες που περίμεναν στις σοβιετικές περιοχές πίεζαν με κάθε τρόπο για την αναχώρησή τους, απειλούμενοι από την πείνα και τις ασθένειες. Ακόμα και από περιοχές που δεν αντιμετώπιζαν προβλήματα λιμού ή πολέμου εκδηλώνονταν διάθεση για μετανάστευση στην Ελλάδα. Η ελληνική κοινότητα του Κισλοβόσκι στο βόρειο Καύκασο, πιεσμένη από τα οικονομικά προβλήματα που προκάλούσε το σταμάτημα του εμπορίου, ζήτησε τη μετανάστευση όλης της κοινότητας στην Ελλάδα.¹⁸⁷

¹⁸³ Δίχως να μπορούμε να ελέγξουμε την ένταση του προβλήματος και τις προπαγανδιστικές ανάγκες της εποχής, η καθεστωτική εφημερίδα της πόλης μας πληροφορεί ότι τα προσφυγόπουλα πηγαίνουν στο κρατικό σχολείο της πόλης, ενώ τα παιδιά των αστών φοιτούν σε ιδιωτικά σχολεία "για να μη μολυνθούν... από τα ζωντανά μικρόβια των φτωχών προσφύγων μαθητών". ("Τα κρυφά σχολεία", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 49, 19 Νοεμβρίου 1921.)

¹⁸⁴ Σε μια καταγγελία εναντίον τους διαβάζουμε: "Μ' όλα αυτά που βλέπουμε με τα μάτια μας, δυστυχώς μερικοί από μας τους Έλληνες αφήνουν τον εαυτό τους να τους τραβάνε αυτοί οι αγορασμένοι από το καπιτάλ, που κάθε μέρα τους ξημολογάνε (εννοείται στα κρυφά γιατί, στα φανερά δεν μπορούνε) ότι νάνε έτοιμοι γιατί σήμερα αύριο η μητέρα τους! η πατρίδα τους! η Ελλάδα θα τους πάρη. Τους λένε ότι θα σας δώση χωράφια, βώδια, άλογα και ό,τι άλλα χρειάζεσθε... Σε πολλά μέρη όπως μαθαίνουμε γίνονται και καταβολές χρημάτων, αλλού από 5.000 ρούβλια, αλλού περισσότερα και αλλού λιγότερα. Παρακαλούνται οι σύντροφοι οι οποίοι επλήρωσαν για την μετανάστευση έστω και ένα ρούβλι να καταγγείλουν τα πρόσωπα, τα οποία εμάζευαν, διότι είναι έγκλημα να εξαπατούν τον προσφυγικό κόσμο". ("Το προσφυγικό", εφημ. *Σπάρτακος*, ό.π., αριθ. 20, 16 Απριλίου 1921, σελ.1.)

¹⁸⁵ "Για το προσφυγικό", εφημ. *Σπάρτακος*, ό.π., αριθ. 41, 24 Σεπτεμβρίου 1921, σελ.1.

¹⁸⁶ Χριστόφορος Σεϊτόπουλος, ό.π., σελ.26-31.

¹⁸⁷ "Σημειώματα στον αντιπρόσωπο", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 33, 30 Ιουλίου 1921, σελ.1.

Το προσφυγικό ζήτημα

Στις 28 Μαρτίου 1921 ο σοβιετικός απεσταλμένος στην Εσθονία απηύθυνε διακοίνωση στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών, ζητώντας τον επαναπατρισμό αρκετών χιλιάδων Ελλήνων που παρέμεναν στη νότια Ρωσία. Ήδη ο Λιτβίνοφ, μέσω του Έλληνα πρέσβη στη Ρίγα, είχε προτείνει δύο φορές το Φεβρουάριο του 1921 στην ελληνική κυβέρνηση να επιτρέψει την είσοδο των προσφύγων στην Ελλάδα. Εκείνη όμως τη στιγμή η ελληνική κυβέρνηση απάντησε αρνητικά. Ο Λιτβίνοφ αναφέρει συγκεκριμένα στη διακοίνωσή του: *"...στη Νότια Ρωσία και ιδιαίτερα στον Καύκασο υπάρχει μεγάλος αριθμός Ελλήνων που επιθυμούν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Από πλευράς της η κυβέρνηση των Σοβιετικών Δημοκρατιών δεν επιθυμεί να εμποδίσει τον επαναπατρισμό τους, όπως είχε ήδη την ευκαιρία να πληροφορήσει την ελληνική κυβέρνηση... Με την εξουσιοδότηση της κυβερνήσεώς μου και μετά από παράκληση ομάδων Ελλήνων, οι οποίοι ζουν στη Ρωσία, έχω την τιμή να σας ζητήσω να μου ανακοινώσετε εάν η Κυβέρνηση είναι έτοιμη να δεχθεί τους υπηκόους της από τη Ρωσία και εάν, στην περίπτωση αυτήν, σκοπεύει να τους εξασφαλίσει τα μέσα για την μετακίνησή τους".* Μετά από ανταλλαγή διακοινώσεων μεταξύ των δύο κυβερνήσεων, ο επαναπατρισμός 15.000 περίπου Ελλήνων άρχισε στο τέλος του 1921 από το Νοβοροσίσκ.¹⁸⁸

Οι πρόσφυγες αντιμετώπιζαν μεγάλα προβλήματα επιβίωσης: *"Εγέμισαν όλοι οι πρόσφυγες σ' ένα κτίριο που οι πόρτες και τα τσάμια του σπασμένα. Και ο βοριάς φουσά και τα βαπόρια δεν φαίνονται".*¹⁸⁹ Οι ελληνικές κοινότητες και τα Ελληνικά Τμήματα του Κομμουνιστικού Κόμματος κινητοποιήθηκαν για να βοηθήσουν τους πρόσφυγες, οργανώνοντας ειδικές επιτροπές και εράνους. Σε *"Εκκλήση προς τον ελληνικό λαό"* (της νότιας Ρωσίας), που υπογράφει Η Επί Των Βοηθειών Επιτροπή αναφέρεται: *"Τώρα που όλη η προσοχή της Σοβ. Ρωσίας είναι εστραμμένη προς τον Βόλγα με την καταπολέμηση της μεγάλης εκ της πείνας συμφοράς και ημείς ας υποστηρίξωμε την Μάνα των φτωχών και ταλαιπωρούμενων ξελαφρώνοντες αυτήν στο άγιο έργο της με την βοήθειά μας στους πάσχοντες πρόσφυγας, απ' τους οποίους τελευταία αρκετοί και προ πάντων χήρες, ορφανά και γέροντες έφθασαν σε κρίσιμο οικονομική μέχρι πείνας κατάσταση. Εκ καθήκοντος ανθρωπισμού και αλληλεγγύης ας έλθωμε βοηθοί, είτε με χρήμα, ή με τρόφιμα στους αναξιοπαθόντας αδελφούς μας που από τόσα χρόνια αποσπασμένοι από τα σπίτια τους εδοκίμασαν ως πρόσφυγες κατά την περίοδο της πλανοδίου ζωής τους όλες τες πίκρες της δυστυχίας".*¹⁹⁰

Βοήθεια προς τους πεινασμένους πρόσφυγες, οι οποίοι διέμεναν στην ανατολική αποβάθρα, έδινε και ο ιταλικός Ερυθρός Σταυρός.¹⁹¹ Σε συνελεύσεις των προσφύγων ειλέγονταν επιτροπές για να αντιμετωπίσουν τα

¹⁸⁸ Ανδρέας Ζαπάντης, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1989, σελ.82.

¹⁸⁹ "Για το προσφυγικό", εφημ. *Σπάρτακος*, ό.π.

¹⁹⁰ "Εκκλήση προς τον Ελληνικό Λαό", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 39, 10 Σεπτεμβρίου 1921, σελ.2.

¹⁹¹ "Βοήθεια εις τους πρόσφυγας", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 70, 13 Μαΐου 1922, σ2.

τρέχοντα προβλήματα.¹⁹² Η έλλειψη τροφίμων αντιμετωπιζόταν με την οργάνωση συσσιτίων.¹⁹³ Όμως η απογοήτευση του ελληνικού προσφυγικού πληθυσμού ήταν μεγάλη. Σε συνέλευση των Ελλήνων του Νοβοροσίσι, στις 13 Φεβρουαρίου 1921, συζητήθηκε το "ζήτημα της μετανάστευσης". Σε έκθεση που κατέθεσε ο εκπρόσωπος των προσφύγων Χατζόπουλος, ο οποίος είχε μεταβεί στη Μόσχα για το θέμα αυτό, αναφέρεται η αποτυχία των ενεργειών. Οι περισσότεροι από τους ομιλητές στη συνέλευση ανέφεραν ότι: *"Η αιτία απεδείχθη... πως δεν ήταν άλλη από τις κυβερνήσεις της Ελλάδος που αδιαφορούν και δεν θέλουν να έρθουν σε σχέσεις με την Σοβιετική Ρωσία"*.¹⁹⁴

Στη συνεδρίαση αυτή αποφασίστηκε να διαχωριστεί το ζήτημα των προσφύγων που πήγαν στη Ρωσία απ' το 1917. Ζητήθηκε από το Ελληνικό Κομμουνιστικό Τμήμα να πάρει ενεργό μέρος στο προσφυγικό ζήτημα όσον αφορά στην μετανάστευση.¹⁹⁵ Η ένταση του προσφυγικού ανάγκαζε τις εφημερίδες να ενημερώνουν διαρκώς τους αναγνώστες τους.¹⁹⁶ Ο *Σπάρτακος* απευθυνόταν προς τους πρόσφυγες και τους καλούσε να μην εγκαταλείπουν τις εργασίες, με την κάθε φήμη περί μετανάστευσης, με αποτέλεσμα να μένουν στη συνέχεια "πεινασμένοι και γυμνοί". Τους διαβεβαίωνε ότι η σοβιετική κυβέρνηση χειρίζεται αυτό το θέμα στην κατεύθυνση της θετικής του επίλυσης.¹⁹⁷

Τα ελληνικά τμήματα του Κομμουνιστικού Κόμματος άρχισαν να κάνουν πολιτική παρέμβαση και να επιχειρούν να προσηλυτίσουν πρόσφυγες. Ξεκίνησε προπαγάνδα για να αναστραφούν οι μεταναστευτικές τάσεις στον πληθυσμό. Αυτό έγινε παντού όπου υπήρχαν Κομμουνιστικά Ελληνικά Τμήματα. Στο Σοχούμι πραγματοποιήθηκε μεγάλη εκστρατεία για να σταματήσει το ρεύμα της μετανάστευσης προς την Ελλάδα *"... που υποκινούσανε*

192 "Στην χθεσινή γενική συνεδρίαση των προσφύγων εξελέγη νέα πενταμελής επιτροπή... Η νέα επιτροπή εγκαινίασε την πρώτη συνεδρίασή της με την άμεσον εφαρμογή της προτάσεως.. περί οργάνωσης μαγειρίου δια τα πεινώντα παιδιά των προσφύγων... 'Όσον η ιδέα της διοργάνωσης ενός τοιούτου συσσιτίου είναι λαμπρά... τόσο σωτήριος και ανακουφιστική είναι η ταχεία πραγματοποίησής της για τον πεινώντα εδώ προσφυγικό κόσμο". (*"Βοήθεια εις τους πρόσφυγες"*, ό.π.)

193 Τα συσσίτια αυτά διοργανώθηκαν το 1922. Από τις 28 Μαρτίου έως τις 22 Απριλίου δόθηκε τροφή σε 3.700 ορφανά Ελλήνων προσφύγων. Κατά μέσο όρο ξοδεύτηκαν 8.277 ρούβλια κατ' άτομο. Όπως γράφει η Επιτροπή στον απολογισμό της: "Το κατά πόσον δια των γλισχρών αυτής μέσων η επιτροπή ήλθεν αρωγός προς τα δυστυχή πλάσματα δια τροφής έστω λιτοτάτης, επαφίνομεν να κρίνη έκαστος πολίτης, η απλουστάτη, όμως αλήθεια ότι οι δρόμοι της πόλεως έπαυσαν να ίδουν περιφερόμενη από πρωίας μέχρι βαθείας νυκτός την μνημονιάν επαιτούντων μικρών παιδιών, είνε αρκετή ικανοποίησις δια το έργον της επιτροπής". (*"Σύντομος απολογισμός"*, εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 69, 29 Απριλίου 1922, σελ.2.)

194 "Το προσφυγικό", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 12, 19 Φεβρουαρίου 1921, σελ.1.

195 "Το προσφυγικό", ό.π.

196 Σε μια είδηση τον Απρίλιο του 1921 αναφέρονται οι τελευταίες πληροφορίες από το Ροστόβ: "Τον Απρίλιον μήνα θα μεταναστεύσουν μόνον οι αιχμάλωτοι πολέμου αυστρο-ούγγροι και γερμανοί. Κατόπιν από την μετανάστευση αυτών θα ακολουθήσει η μετανάστευση των ελλήνων προσφύγων αν η ελληνική κυβέρνηση δεχθεί την πρόταση της Σαβητικής Δημοκρατίας περί ανταλλαγής των προσφύγων. Αι ασφαλέστεραι πληροφορίες για τα ζητήματα της μετανάστευσης είναι, για τούτο συσταίνουμε στους πρόσφυγας να μην βιάζονται για τη μετανάστευση, διότι δεν εξαρτάται μόνο από τη Σαβ. κυβέρνηση, αλλά και από την κυβέρνηση της Ελλάδας, η οποία αν και τώρα δεν έλθη εις σχέσεις πάει να πει πως δεν ενδιαφέρεται καθόλου για τους πρόσφυγας". (*"Το προσφυγικό"*, ό.π.)

197 "... για να καθησυχάση τους εκεί Ρωμηούς, που τους αναστάτωσαν κάποιοι τσαρλατάνοι..." " (*Το προσφυγικό"*, ό.π.)

διάφορα αντεπαναστατικά στοιχεία".¹⁹⁸ Για την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης στάλθηκε στην Τιφλίδα ο γραμματέας του Ελληνικού Τμήματος του Βατούμι, Ν. Αναστασιάδης.¹⁹⁹ Η προσπάθεια αποτροπής των μεταναστευτικών τάσεων ειρμόστηκε και έντυπα με τη συγγραφή άρθρων στην ποντιακή διάλεκτο, ώστε να είναι πλήρως κατανοητά από τον προσφυγικό πληθυσμό. Χρησιμοποιώντας ως επιχειρήματα την ελλαδική αδράνεια και την ανέχεια των προσφύγων, τους πρότειναν εργασία ως αντάλλαγμα της οργάνωσής τους σε σοβιετικές οργανώσεις.²⁰⁰ Στο κεντρικό άρθρο της εφημερίδας *Σπάρτακος* με τίτλο "*Να πάμε, για ντο πρέπ' να φτάμε*", δηλαδή "*Να πάμε (στην Ελλάδα) ή τι πρέπει να κάνουμε*", έγινε επίθεση εναντίον όσων ήταν υπέρ της μετανάστευσης στην Ελλάδα. Κατηγορήθηκαν ως "σπιόν" και "σπεκουλιάντ", δηλαδή "κατάσκοποι" και "κερδοσκοποι". Το άρθρο ήταν γραμμένο για το Α' Ελληνικό Συνέδριο²⁰¹ που επρόκειτο να συνέλθει λίγες μέρες μετά στην πόλη Κρασοντάρ. Διαβάζουμε: "*Αμα σο μάτια μουν εμπροστά ελέπομεν άλλο είδος πράματα. Οι Έλληνες οι πρόσφυγοι ασόν Αντικαύκασον και ασήν Τουρκίαν που έσνε συνηθισμέν να δουλέβνε, ερούζαν απές σην προπαγάνδα π' εφτάγνε ανάμεσατουν οι σπιον, εκείν' που έσαν σπεκουλιάντ και εκείν' που ομοιάζνε ατίντζ. Και εξ αιτίας από η θέση των προσφύγων εν πολλά δύσκολον... Ατήν εξέρνε καλά ντο ατώρα ο πρόσφυγας εβρίεται σε δύσκολον καιρόν, ότι δουλείαν κι' αν εφτάει*".²⁰²

Κατηγορούσε διάφορους "μεσάζοντες", όπως τους αποκαλεί, που "μάζευαν λεφτά" από τους πρόσφυγες και πήγαιναν στη Μόσχα για να προωθήσουν το ζήτημα της μετανάστευσης στην Ελλάδα. Επίσης κατηγορούσε τους "πρώην ευεργέτας" των προσφύγων, δηλαδή τους πολιτικούς αντιπάλους των κομμουνιστών και τους καλούσε να "στείλιατς σο διάβολον". Χαρακτήριζε όσους υποστήριζαν τη μετανάστευση στην Ελλάδα "*οργανωμένη σπειρα ομογενών (που) καταπίνει και την τελευταίαν σταλαγματιά του αίματος των ταλαιπώρων τούτων προσφύγων*". Ορίζει δε ως "... έργο και καθήκον της ελληνικής κομμουνιστικής σέξιας" το να "... συντρίψη τας κεφαλάς των κακοποιών αυτών στοιχείων και να γλυτώσει τους δυστυχείς από τα σαρκοφάγα αυτά όρνεα... να πατάξη αμειλίκτως τα διεφθαρμένα, ιδιοτελή και έκφυλα αυτά όντα, τα οποία προκαλούν την

¹⁹⁸ Το κείμενο που δημοσιεύτηκε στην ελληνική εφημερίδα του Σοχούμι, ήταν γραμμένο σε 20γράμματο αλφάβητο ως εξής: "... πυ ιποκινυσανε διαφορα αντεπαναστατικά ζιτιχια" (Βλάσης Αγτζίδης, Ποντιακός Ελληνισμός Από τη γενοκτονία και το σταλινισμό στην περσετρόικα, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 1990, σελ.147.)

¹⁹⁹ Γιάννης Ανατολίτης, "Νικ. Αναστασιάδης", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 38, 3 Σεπτεμβρίου 1921.

²⁰⁰ "Και να ατώρα που το Σαβετικόν η αρχή εφτάει ση πρόσφυγας το πρώτον την βοήθειαν, να οργανούνταν ασή πρόσφυγας εργατίων αρτέλια, για να δουλέβνε αδελφικά εντάμαν. Οι πρόσφυγοι που θα είναι στα αρτέλια -που θα θέλνε- θα έχνε το δικαίωμα και θα δίγνατς τον τρόπον να φέρνε εντάμαν και την οικογένειασα τουν και τα πράγματά τουν ούλα" (εφτάει= κάνει, ση= στους, αρτέλια= συντεχνίες, εντάμαν= ανάμα, έχνε= έχουν, δίγνατς= τους δίνουν, φέρνε= φέρνουν.) ("*Να πάμε, για ντο πρέπ' να φτάμε*", εφημ. *Σπάρτακος*, ό.π.)

²⁰¹ Το συνέδριο αποικήθηκε "Πρώτον Συνέδριον της Ελληνικής Εργατικής Τάξεως".

²⁰² "Να πάμε, για ντο πρέπ' να φτάμε", ό.π. Το παραπάνω κείμενο μεταγράφεται στην κοινή νεοελληνική ως εξής: "Όμως στα μάτια μας μπροστά βλέπουμε άλλου είδους πράγματα. Οι Έλληνες οι πρόσφυγες απ' τον Αντικαύκασο και απ' την Τουρκία, που ήσαν συνηθισμένοι να δουλεύουν, έπεσαν μέσα στην προπαγάνδα που κάνουν οι κατάσκοποι, εκείνοι που ήσαν κερδοσκοποι και εκείνοι που μοιάζουν σ' αυτούς. Και εξ αιτίας αυτών η θέση των προσφύγων είναι πολύ δύσκολη... Αυτοί ξέρουν καλά ότι τώρα ο πρόσφυγας βρίσκεται σε δύσκολο καιρό, ότι δουλεία και αν κάνει".

δυστυχίαν και την αποσύνθεσιν του κόσμου".²⁰³ Έγραφε επίσης για τις διπλωματικές λεπτομέρειες του ζητήματος της μετανάστευσης, κατηγορώντας την ελληνική κυβέρνηση ότι δεν ενδιαφέρεται για το πρόβλημα των Ελλήνων προσφύγων.²⁰⁴ Στην κατεύθυνση αυτή επιστρατεύτηκε και η ποίηση. Ο Δάμων Εριστέας σε ποίημά του με τίτλο *"Το τραγούδι των προσφύγων. Ασό ζόρινα κανείς τραγουδεί"* (δηλαδή: απ' το ζόρι του κανείς τραγουδά) έγραφε ανάμεσα σ' άλλα:

... Συνεδριάσεις εποίναν κάθων ώραν και στιγμήν
Όντες είχαν τρανόν σπίνξην για τεμάς δίναν και ψύν
εμάς χόρταζαν με λόγια με τ' Ελλάς και με τ' Αθήνας
και μεις σύροναμε τας πείνας...
Για τεμάς ολ κοπιάζνε για τεμάς ολ πολεμούν
πέχνε έργατα να χιτίζνε και δουλείας να τερούν
για τεμάς εφτάν ταξίδια αλλ' σην Μόσχαν κι' αλλ' σ' Αθήνας
και μεις σύρομε τας πείνας...
Για τεμάς με τα πορτοφύλια γίνταν ολ ομογενείς
τον ταμίαν εποίκεν κι' ο Δημήτρης τ' Εβγένης
για τεμάς πάντα ρουνίζνε στίτια τρών οι χορτασμέν
και μεις κείμες πεινασμέν.²⁰⁵

²⁰³ Χ. Μαυριδής, "Οργανωμένη σπείρα", εφημ. *Σπάρτακος*, αρ.θ. 64, 25 Μαρτίου 1922, σελ.1-2.

²⁰⁴ "Αμα πως εν το ζήτημα να πάμε σην Ελλάδα; Για τα τό κέ μόνον ο συντρ. Ζαλέσκι αντιπρόσωπον του Λαϊκού επιτρόπου της Ρωσίας σα εξωτερικά υποθέσεις εποίκεν τ' ακόλουθον την ομιλίαν σην τελεγάταιαν (στ σ. εκλογή αντιπροσώπων για το συνέδριο) της Ελλ. Κομμ. Σέκτισιας Ακόμαν ντε περάσαμε τον χρόνον ο σελ.Λιτβίνοφ όντας εβρίετον σην Κοπεγχάγη (Δανία) επρότεινε σο Ελληνικόν σην Κυβέρνηση να αλλάζ' η Ρουσία με την Ελλάδα αιχμαλώτους, πρόσφυγας κ.λπ. Το ελληνικόν η Κυβέρνηση ξάι κεθέλεσεν να έρτε σε συμφωνίαν για τατό το ζήτημα. (Εφοβόθεν γιαμ οι Έλληνες ασήν Ρουσίαν πάγνε σην Ελλάδαν και φτάγνε επανάστασιν και τότε οι θρόνοι ατουόν και τα μπουρζουάδρια τα βούλας ατουόν, πετούν ατ' σον διάβολον.) Ατώρα πα το Σαβητικόν η αρχή πάλ πρόθυμον εν να 'φην τους πρόσφυγας να πάνε άμα για εκείνο ντο θα γίνεται και πορεί να δή εγγύηση. Γιατί ακόμαν πολλά καιρός κεν και για τατό το ζήτημα εποίκαμε νέον πρότασιν και ξαν το Ελληνικόν η Κυβέρνηση απάντησιν κ' εδόκεν. Για να πάει ντελεγάταια σην Ελλάδαν εμεις δυσκολίας και εμπόδια κι φέρομε. Αμα θαρούμε πως ίσως φυλακίζνατς Με άλλα λόγια το ελληνικόν η πατριδα μουν εν γιοκ κι τεμέτερον, γιοκ κι να περ μας, να σιντσέν με τεμάς κιθελ. Τεμέτερον η ελπίδα εν οι εργάτ' και οι χωρέτ' τη Ελλάδας και εκείν πα εκές ατώρα είν' σε πολλά δύσκολον καιρόν ατώρα". ("Να πάμε, για ντο προπ' να φτάμε", ό.π.) Το κείμενο μεταγραμμένο στη νεοελληνική είναι: "Όμως πώς είναι το ζήτημα να πάμε στην Ελλάδα; Γι' αυτό και μόνο ο συντρ. Ζαλέσκι, αντιπρόσωπος του Λαϊκού επιτρόπου της Ρωσίας στις εξωτερικές υποθέσεις, έκανε την ακόλουθη ομιλία στις εκλογές αντιπροσώπων για το συνέδριο του Ελλην. Κομμουν. Τμήματος, "Ακόμα μόλις περάσαμε το χρόνο ο σελ.Λιτβίνοφ καθώς ευρισκόταν στην Κοπεγχάγη πρότεινε στην Ελληνική την Κυβέρνηση να αλλάξει η Ρωσία με την Ελλάδα αιχμαλώτους, πρόσφυγες κτλ. Η Ελληνική Κυβέρνηση καθόλου δεν θέλησε να έρθει σε συμφωνία γι' αυτό το ζήτημα. (Φοβήθηκε μήπως οι Έλληνες απ' τη Ρωσία πάνε στην Ελλάδα και κάνουν επανάσταση και τότε τους θρόνους τους και τις αριστοκρατικές βούλες τους τις πετούν στο διάβολο.) Τώρα η Σοβιετική αρχή πάλι πρόθυμη είναι να αφήνει τους πρόσφυγες να πάνε αλλά για εκείνο που θα γίνει δεν μπορεί να δίνει εγγύηση. Γιατί τώρα πολύς καιρός δεν είναι και γι' αυτό το ζήτημα εκάναμε νέα πρόταση και πάλι η Ελληνική Κυβέρνηση απάντηση δεν έδωσε. Για να πάει εκλεγμένη αντιπροσωπεία στην Ελλάδα εμεις δυσκολίες και εμπόδια δε φέρνουμε. Όμως θαρούμε πως ίσως να τους φυλακίσουν. "Μ' άλλα λόγια η ελληνική πατριδα μας" δεν είναι για εμάς, δεν είναι για να μας παίρνει, να συντυχαίνει μαζί μας δε θέλει. Δικιά μας ελπίδα είναι οι εργάτες και οι αγρότες της Ελλάδας και εκείνοι πια εκεί είναι σε πολύ δύσκολο καιρό τώρα".

²⁰⁵ "Συνεδριάσεις έκαναν κάθε ώρα και στιγμή/ όταν είχαν μεγάλο σφίξιμο για εμάς έδιναν και την ψυχή/ εμάς χόρταζαν με λόγια με την Ελλάδα και με την Αθήνα/ και μεις σέρνουμε την πείνα.../ Για εμάς όλοι κοπιάζουν για εμάς όλοι πολεμούν/ που έχουν έργα για να χιτίζουν και δουλειές για να κοιτούν/ για εμάς κάνουν ταξίδια άλλοι στη Μόσχα και άλλοι στην Αθήνα/ και μεις σέρνουμε την πείνα.../ Για εμάς με τα πορτοφύλια γίνονται όλοι ομογενείς/ τον ταμία έκανε και ο Δημήτρης της Ευγένης/ για εμάς πάντα σκέφτονται, χώρια τρώνε οι χορτασμένοι/ και μεις

Η πολιτική αυτή της αποθάρρυνσης των μεταναστευτικών τάσεων δεν είχε μεγάλη επίδραση στους πρόσφυγες. Η σφοδρή επιθυμία αναχώρησης διατυπώνεται με τα εξής λόγια: *"Ας πάμε στην Ελλάδα και ας αποθάνουμε" εκές* και *" Η Ελλάδα εν η Πατρίδα 'μουν κι έναν πατρίδαν όσον εφτωχόν και όσον μικρόν κι αν εν, εν εφτά κάτω ασά ξένας Πατρίδας".*²⁰⁶

Στις 10 Μαΐου 1921 πραγματοποιήθηκε το 1ο Συνέδριο Ελλήνων Εργατών του Κουμπάν και της Μαύρης Θάλασσας. Μέσω του σοβιετικού υπουργείου Εξωτερικών οι σύνεδροι απηύθυναν έκκληση προς την ελληνική κυβέρνηση. Της ζητούσαν να πάρει μέτρα για την αναχώρηση των Ελλήνων υπηκόων για την Ελλάδα. Στην έκκληση του συνεδρίου διαπιστώνεται ότι παρόλο που η Ελλάδα δεν ανταποκρινόταν στο προσφυγικό δράμα τελικά θα κατανοούσε την ανάγκη της μετανάστευσης...²⁰⁷ Ο πρόεδρος του *"1ου εργατοχωρικού συνεδρίου των Ελλήνων του Κουμπάν και της Τσερνομόριας"* υπέβαλε αναφορά προς το σοβιετικό υπουργείο Εξωτερικών (Narkomidel) για τη μετανάστευση, για να λάβει ως απάντηση την πληροφορία ότι η Ελλάδα δεν ανταποκρίθηκε στις σοβιετικές προσπάθειες επίλυσης του ζητήματος, που έκανε ο αντιπρόσωπος της RSFSR²⁰⁸ στην Εσθονία Λιτβίνοφ. Ανάλογες προσπάθειες έγιναν και εκ μέρους του καθηγητή Νάνσεν περί παροχής βοήθειας προς τα θύματα του πολέμου, αλλά και αυτές έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Αντίθετα η ελληνική κυβέρνηση ειδοποίησε τον καθηγητή Νάνσεν ότι *"αρνείται να δεχθή τους έλληνας της Νοβοροσίσκας επειδή δεν ξέρει πού θα τους εγκαταστήση".*²⁰⁹ Η έκθεση-έκκληση του Ελληνικού Συνεδρίου του Κουμπάν και της Μαύρης Θάλασσας έφθασε στην ελληνική κυβέρνηση μέσω Βερολίνου, όπου την επέδωσε ο σοβιετικός πρέσβης στον Έλληνα. Παράλληλα, η σοβιετική πλευρά δήλωσε ότι ήταν πρόθυμη να επιτρέψει τη μετανάστευση των Ελλήνων από τη Ρωσία. Ζήτησε όμως να συνάψουν ειδική συμφωνία για το ζήτημα του επαναπατρισμού.²¹⁰

Τον Ιούλιο του 1921 αποφασίστηκε από τους πρόσφυγες η αποστολή *"ιδιαιτέρας επιτροπής εις Ελλάδα για το ζήτημα της μεταναστεύσεως των ελλήνων της Ρωσίας"*. Το σοβιετικό υπουργείο Εξωτερικών αντέδρασε σ' αυτή την κίνηση.²¹¹ Τον ίδιο μήνα έφτασε στην ελληνική κοινότητα του Βατούμι έγγραφο από την Αρμოსτεία της Ελλάδος στην Κωνσταντινούπολη. Στο

μένουμε πεινασμένοι". (Δάμων Εριστέας, "Το τραγούδι των πεινασμένων. Από ζόρνατ κανείς τραγωδεί", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 42, 1 Οκτωβρίου 1921, σελ.1.)

206 Το πρώτο σημαίνει: "Ας πάμε στην Ελλάδα και ας πεθάνουμε εκεί", και το δεύτερο: "Η Ελλάδα είναι η Πατρίδα μας και μια Πατρίδα όσο φτωχή και μικρή κι αν είναι, είναι εφτά φορές πάνω από τις ξένες Πατρίδες". (Ευάγγελος Ηλιάδης, *Νέος Κρίσιμος Ιστορική Αναδρομή*, Αθήνα, 1989, σελ.73, 93.)

207 Ανδρέας Ζαπάντης, ό.π., σελ.82.

208 Rossiskaja Sotsialistic'eskaja Federativnja Sovetskaja Respublika (Ρωσική Σοσιαλιστική Ομοσπονδιακή Σοβιετική Δημοκρατία)

209 "Απάντηση του Ναρκομιντέλ", εφημ. *Σπάρτακος*, ό.π., αριθ. 31, 16 Ιουλίου 1921, σελ.1-2.

210 Ανδρέας Ζαπάντης, ό.π., σελ.82.

211 Σύμφωνα με το *Σπάρτακο*, το σοβιετικό υπουργείο Εξωτερικών "βρίσκει επί του παρόντος αδύνατο την αποστολή ιδιαιτέρας επιτροπής στην Ελλάδα". ("Η επιτροπή για την Ελλάδα", ό.π.)

έγγραφο αναφέρεται ότι εξαιτίας των αναγκών, στις οποίες είχε βρεθεί η Ελλάδα για την απελευθέρωση των αλύτρωτων δεν θα μπορούσε να έλθει πλέον βοηθός ούτε για τη μεταφορά, ούτε για τη συντήρηση των προσφύγων που κατέφυγαν στη Ρωσία.²¹²

Η ελληνική κυβέρνηση δήλωσε τον Αύγουστο του 1921 ότι δεν μπορούσε να δεχτεί επαναπατριζόμενους, γιατί στην Ελλάδα υπήρχε πρόβλημα στέγης. Εν τω μεταξύ ο ελληνικός πληθυσμός με τη διάδοση της φήμης ότι αρχίζει η αναχώρηση για την Ελλάδα εικοιούσε την παρουσία του και συγκεντρωνόταν στα λιμάνια περιμένοντας τα πλοία.²¹³ Η εφημερίδα *Σπάρτακος* κατήγγειλε τη δράση διαφόρων που μετέφεραν τη φήμη για τη μετανάστευση.²¹⁴ Στις 11 Σεπτεμβρίου 1921, ο σοβιετικός πρέσβης στο Βερολίνο έλαβε τηλεγράφημα από την κυβέρνησή του, με το οποίο του ζητούσε να πληροφορήσει τον Έλληνα πρέσβη στο Βερολίνο ότι 15.000 Έλληνες υπήκοοι είχαν συγκεντρωθεί στο Νοβοροσίσκ, μεταξύ τους βρίσκονταν ανάπηροι γέροντες, παιδιά και γυναίκες, οι οποίοι είχαν πάρει την άδεια να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα. Οι Έλληνες δεν μπορούσαν να αναχωρήσουν γιατί δεν υπήρχαν πλοία στο Νοβοροσίσκ, τα οποία θα κατευθύνονταν στην Ελλάδα. Του ζήτησαν να επισημάνει στον Έλληνα πρέσβη την ανάγκη να σταλούν επείγοντως πλοία στο Νοβοροσίσκ.²¹⁵ Παρόμοιο τηλεγράφημα έλαβε ο σοβιετικός πρέσβης στο Βερολίνο και στις 28 Οκτωβρίου 1921. Ο Ε. Παυλίδης υποστηρίζει ότι ο επαναπατρισμός των Ελλήνων από τη Ρωσία δεν πραγματοποιήθηκε εξαιτίας της *"αναβλητικότητας των ελληνικών αρχών"*.²¹⁶

Ο προβληματισμός των ελληνικών αρχών σχετιζόταν με τους τρόπους συνολικής αντιμετώπισης του προσφυγικού προβλήματος. Η μελέτη περιελάμβανε εξέταση των περιοχών στις οποίες θα έπρεπε να γίνει η εγκατάσταση των προσφύγων, των υγειονομικών μέτρων τα οποία επιβάλονταν

²¹² "Για το προσφυγικό", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 42, 1 Οκτωβρίου 1921, σελ.2.

²¹³ Στις 10 Σεπτεμβρίου γράφτηκε στην εφημερίδα: "Με την άφιξη του "προδρόμου" και τας υποσχέσεις του ότι εντός 15 ημερών θα αρχίσει η εκκένωση των Ελλήνων ανεστατώνθησαν όχι μόνον πρόσφυγες, αλλά και οι άλλοι Έλληνες κάτοικοι Κουμπάν και Τσερνομόριας και πουλούν αθρόα τα ζώα και τα πράγματά τους και ετοιμάζονται να καταβούν στην Νοβοροσίσκιη, ενώ ούτε βαπόρια έφτασαν, ούτε καμιά οργανωτική εργασία άρχισε εκ μέρους της Ελληνικής Κυβερνήσεως δια την εκκένωση των προσφύγων." ("Ο Αντιπρόσωπος", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 39, 10 Σεπτεμβρίου 1921, σελ.1.)

²¹⁴ Αναφέρει ότι τον Οκτώβριο του 1921 επισκέφθηκε τους πρόσφυγες του Νοβοροσίσκ "... κάποιος Κουϊμτζόγλου, αντιπρόσωπος, είπαν, της Ελληνικής Κυβερνήσεως", ο οποίος τους ανακοίνωσε ότι σε δεκαπέντε ημέρες θα έρχονταν τα πλοία να παραλάβουν τους πρόσφυγες Ο εκπρόσωπος αυτός -"αβαντουρίστας" όπως τον αποκαλεί η εφημερίδα, δηλαδή "απατεώνας"- έδινε συνεντεύξεις στις εφημερίδες του Κρασοντόρ και του Ροστόβ. Τα νέα έφτασαν και στα πιο απομονωμένα ελληνικά χωριά. Το αποτέλεσμα της ενημέρωσης ήταν εντυπωσιακό: "Και ο ελληνισμός του Κουμπάν συγκλονίστηκε και πάλι. Οι πλαντάτοροι δωρεάν πουλάνε το βιο τους Οι πρόσφυγες άφιναν τις δουλιές τους και έτρεχαν να πάρουν άδεια για βαγόνια και προσπαθούσε ο καθένας πρώτος από τους άλλους να φτάνει στο Νοβοροσίσκιη. Και καταβαίνουν διοργανωμένοι οι Καρσιώτες, δεν αφήνουν κανένα δικό τους, χήρα ή φτωχό. Αδιοργανώτα, δίχως σύστημα, εγωιστικά οι άλλοι οι ντόπιοι, πλαντάτοροι και λοιποί... Και φτάνουν κάθε μέρα βαγόνια με πρόσφυγες Και όπως μαθαίνουμε θα φτάσουνε ακόμα..." (Α. Ρωμαίος, "Οι νεκροθάπτα των προσφύγων", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 45, 22 Οκτωβρίου 1921, σελ.2.)

²¹⁵ Ανδρέας Ζαπάντης, ό.π., σελ.82-83.

²¹⁶ Ελευθέριος Παυλίδης, ό.π., σελ.320.

να ληφθούν για μια αθρόα εισβολή χιλιάδων ανθρώπων που ζούσαν σε άθλιες συνθήκες υγιεινής, οι οποίες θα χειροτέρευαν κατά τη διάρκεια του μακρού ταξιδιού, των απαιτούμενων υπηρεσιών που θα έπρεπε να δημιουργηθούν στους τόπους αναχώρησης και άφιξης των προσφύγων και των απαραίτητων υπηρεσιών εφοδιασμού, που θα βοηθούσαν τη γρήγορη εγκατάσταση και τη διανομή γης και εργαλείων.²¹⁷ Υπολογίστηκε επίσης και το κόστος μεταφοράς 200.000 ατόμων, καθώς και το κόστος της εγκατάστασης 40.000 οικογενειών. Η δαπάνη αυτή, κολοσσιαία για τα δεδομένα της εποχής, εκτιμήθηκε σε 420.000.000 δραχμές. Τονίστηκε ότι παρόλη την οικονομική κρίση θεωρούσε ότι έπρεπε να παρέμβει για τη σωτηρία των ελληνικών πληθυσμών, αλλά και να χρησιμοποιήσει τους αγροτικούς πληθυσμούς για τόνωση της αγροτικής παραγωγής της Ελλάδας.²¹⁸

Η πρώτη εγκατάσταση στην Ελλάδα

Η μεταφορά τελικά ενός μέρους των προσφύγων άρχισε στο τέλος του 1921. Τα λίγα πλοία που έφτασαν δεν επέλυσαν το πρόβλημα. Χιλιάδες πρόσφυγες έμειναν πίσω. Την άνοιξη του 1922 ο λιμός θέριζε τους πρόσφυγες που βρίσκονταν στη νότια Ρωσία: *"Χωρίς θόρυβον και διαμαρτυρίες πεθαίνει και σβύνει μέσα σε φρικιαστικές ωδύνες πείνης ο εδώ προσφυγικός κόσμος. Ναι. Δεν είναι συνειθισμένες τυπικές εκφράσεις. Είναι δυστυχώς η απαισία πραγματικότητας. Καθημερινώς σε διάφορες καζάρμες από εξανθηματικόν τύπον και την πείνα πεθαίνουν 20-30 πρόσφυγες"*. Ο συντάκτης του παραπάνω κειμένου κατηγορούσε τους "εδώ ομογενείς που υποκρίνονταν "φανατικόν πατριωτισμόν"..." και διαπίστωνε ότι *"Εδώ (σ.τ.σ. Νοβοροσίσκ) στους δρόμους εκτός από ελληνικούς σκελετούς επαυτώντας το έλεος των "πατριωτών" των δεν βλέπεις σχεδόν άλλους..."* καλούσε την Επιτροπή των Προσφύγων να ζητήσει απ' όλους τους Έλληνες εμπόρους της πόλης να προσφέρουν τη βοήθειά τους, γιατί περίμενε τους πρόσφυγες σίγουρος θάνατος από την πείνα.²¹⁹

Μερικά πλοία κατέφθασαν και την άνοιξη του '22. Σε κάθε πλοίο στριμώχονταν 4-5.000 πρόσφυγες, οι οποίοι πλήρωναν κανονικό εισιτήριο. Κατά τη μεταφορά με τα πλοία, λόγω των άθλιων συνθηκών, πέθαιναν πολλοί. Μόνο από το πλοίο "Άγιος Κωνσταντίνος", που ξεκίνησε στις 21 Μαΐου 1922 από το Βατούμι φορτωμένο με 5.000 άτομα, πέθαναν κατά τη διαδρομή 150-200.²²⁰ Σε κείμενα εκείνης της περιόδου συναντούμε τις εξής περιγραφές: *"Κατά την πορεία πεθαίνουν 30-40 άτομα και ρίπτονται στη θάλασσα, εξ αιτίας ακατάλληλων πλοίων. Γιατί αυτά δεν έχουν περιφράγματα να υπερβαίνουν το κατάντρομα. Έτσι εισέρχεται ανεμπόδιστα η θάλασσα και περιλούζει τους επιβάτες που είναι στριμωγμένοι σαν σαρδέλες στο κατάντρομα. Η θάλασσα απειλεί να εισέλθει και μέσα στα αμπάρια... Απ' την άλλη, υπάρχει η απαραίτητη πλεονεξία των ναυλωτών.*

²¹⁷ Μιχ. Χρ. Αλιανός, ό.π., σελ.98-99.

²¹⁸ Μιχ. Χρ. Αλιανός, ό.π..

²¹⁹ "Ανάγκη αμέσου βοήθειας", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 70, 13 Μαΐου 1922, σελ.1.

²²⁰ Ευάγγελος Ηλιάδης, ό.π., σελ.96.

Αυτοί θέλοντας να κερδίσουν περισσότερα, τοποθετούν 4-6 άτομα σε κάθε τετραγωνικό μέτρο. Από 'κει και πέρα όχι μόνο από τα διάφορα είδη ασθενειών που αναπτύσσονται κατά τον πλου, αλλά και σε καιρό τρικυμίας οι δύστυχοι επιβάτες λιποθυμούν και κάποιοι πεθαίνουν και από ασφυξία και από καχεξία. Αλλά και αποβιβαζόμενοι στο Καραμπουρνού για απολύμανση, εισέρχονται στο λουτρό και εξέρχονται άλλοι μισόγυμνοι και άλλοι ανυπόδητοι ανεβαίνουν οδό 400 μέτρων περίπου, μέσα στον αέρα. Άλλοι μεταφέρονται στην πλάτη άλλων γιατί δεν μπορούν να βαδίσουν. Μετά από ένα τέταρτο της ώρας φτάνουν στο παράπηγμα που τους υπέδειξαν -γυμνό από κάθε επίπλο- για να διανυκτερεύσουν, δίχως σκεπάσματα".²²¹

Οι Πόντιοι του Καυκάσου έγγραφαν θρήνους για την Οδύσσεια αυτή. Ένας θρήνος των Ελλήνων του Καρς έλεγε τα εξής:

*Σην Ελλάδαν εχπάσταμε η ώρα έτον δύο
σα μάντρια εφέκαμε και δεμένον τον βίον.
Και ν' ο Πύλορωφ εκούίζεν και γοσέψτεν ντ' αραμπάδας
εσ' κ' έρχουνταν οι Τουρκάντ', να κλέφνε τα νυφάδας.
Σην Ελλάδαν έρθαμε ζεστά έταν τα μήνας
ενέσπαλαμ το βούτυρον και τρώγαμ' τα κινίνας.
Και τσολ κι έρημον Καραμπουρούν και τριγύλ-τριγύλ ταφεία
και ν' ανοίζτε και τερέστιατα, όλια Καρσί παιδία.
Και σαράντα μέρες πρόσφυγοι εκεί είχαν καραντίνα
τα λείψανα ασό παπόρ' ση θάλασσαν εσύρναν.²²²*

Ένα τραγούδι που γράφτηκε με αφορμή τους θανάτους πάνω στα πλοία που μετέφεραν τους πρόσφυγες στην Ελλάδα ήταν:

*Με τ' ανθρωπίων τ' άψιμον
το παραχότ επέγγεν
ντο σκωλ' υιός, πατέρας έτονε
π' εκάθετον κι' επαίγνε. ²²³*

Το ηθικό των προσφύγων, παρόλη την ταλαιπωρία "α' σην πείναν, α' σ' αρρωστειάς και α' σην κακοπειρίαν"²²⁴ ήταν υψηλό. Οι γεροντότεροι έλεγαν μόλις το πλοίο έδενε σε ελληνικό λιμάνι: "Τώρα ας πεθάνουμε εδώ στην Ελλάδα που γεννήθηκαν οι πρώτοι μας γεννάρηδες".²²⁵ Οι ταλαιπωρίες όμως των προσφύγων δε σταματούσαν με την άφιξη στον ελλαδικό χώρο.²²⁶ Η

²²¹ Γ. Καραπατάκης, "Υπόμνημα περί των Καυκασίων μεταναστών και των προσφύγων του Πόντου", περ. *Ποντιακή Εστία*, τεύχ. 3, Μάιος '75, σελ.28.

²²² Ο Πύλορωφ ήταν από τους προύχοντες του Καρς, εχπάσταμε= φτάσαμε, εκούίζεν= φώναζε, γοσέψτε= ετοιμάστε, Τουρκάντ= Τούρκοι, κλέφνε= κλέβουνε ενέσπαλαμ'= ξεχάσαμε, τσολ= καταραμένο, καρσί παιδία= παιδιά από το Καρς, ασό= απ' το.

²²³ άψιμον= φωτιά, παραχότ= πλοίο, ντο= τι, έτονε= ήτανε, επαίγνε= πήγαινε

²²⁴ "Απ' την πείνα, απ' τις αρρώστειες και απ' την κακή εμπειρία".

²²⁵ Ευάγγελος Ηλιάδης, ό.π., σελ.94.

²²⁶ Οι πρώτοι Έλληνες φτάνουν από τον Καύκασο στον ελλαδικό χώρο το 1894, όταν ο τότε πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης τους προσκαλεί να καλλιεργήσουν τις εγκαταλειμμένες εκτάσεις της Θεσσαλίας Η πρόταση του ελληνικού κράτους βρήκε ευνοϊκό έδαφος στους Καυκασίους, οι οποίοι επιθυμούσαν να ζήσουν σε ομοεθνή χώρα. Το όλο εγχείρημα όμως έγινε με πολύ επιπόλαιο τρόπο από την πλευρά του ελληνικού κράτους Οι 200 οικογένειες που μετανάστευσαν από τον Καύκασο αφήνονται στην τύχη τους Αντιμετωπίζοντας μόνοι τους εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες και την αφιλοξενία των ντόπιων κυριολεκτικά αποδεκατίζονται. Των πρώτων αυτών μεταναστών,

θνησιμότητα στους προσφυγικούς οικισμούς Χαρμάν Κιοϊ, Καλαμαριάς, Αγίου Γεωργίου Σαλαμίνας, Μακρονησιού κ.λπ., εξαιτίας της πείνας, του ψύχους και της ανεπάρκειας ιατρικής περίθαλψης έφτανε το 13% του συνόλου των προσφύγων.²²⁷ Το 1920 η Καλαμαριά ήταν μια συρματοφραχτη περιοχή γεμάτη παράγκες, όπου όλοι ζούσαν σε καραντίνα, τσακισμένοι από τον τύφο και τη δυσεντερία, με ελάχιστη κρατική βοήθεια. Τα περισσότερα παιδιά των προσφύγων πέθαιναν. Όσοι κατέφευγαν στην Αθήνα κατέλυαν σε άθλια παραπήγματα.²²⁸

Όσοι από τους πρόσφυγες είχαν αγροτική προέλευση εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο της Μακεδονίας. Ο Κώστας Γαβριηλίδης από το Καρς, ο οποίος ανήκει στους πρόσφυγες εκείνης της περιόδου, γράφει: "*Γεμάτη από στερήσεις η ζωή. Ιατροφαρμακευτική περίθαλψη καμιά. Δουλειά δεν υπήρχε πουθενά. Ζώα και γεωργικά εργαλεία για να επιδοθούμε στην καλλιέργεια δεν είχαμε... Περάσαμε μια ζωή δραματική. Ο κόσμος λιποθυμούσε από την πείνα. Τα παιδιά μας είχαν μείνει πετσι και κόκκαλο.*"²²⁹

Οι πρόσφυγες του Καυκάσου που εγκαταστάθηκαν στην κεντρική και δυτική Μακεδονία ανέρχονταν σε 14.500 οικογένειες, δηλαδή 54.000 άτομα. Οι σοβιετικοί δίνουν τον αριθμό των 78.000 προσφύγων.²³⁰ Στην ανατολική Μακεδονία εγκαταστάθηκαν 1.878 οικογένειες Καυκασίων, οι οποίες αριθμούν 7.490 άτομα. Στη Θράκη εγκαταστάθηκαν 3.161 οικογένειες, δηλαδή 9.675 άτομα. Συνολικά στη βόρειο Ελλάδα εγκαταστάθηκαν έως τον Οκτώβριο του 1921 19.532 οικογένειες, οι οποίες αριθμούσαν 71.165 άτομα. Το ποσό που διατέθηκε για την αποκατάσταση αυτού του πληθυσμού ανήλθε σε 57,5 εκατομμύρια δραχμές, ενώ απαιτούνταν άλλα 35 εκατομμύρια.²³¹

Μεγάλο μέρος των προσφύγων δεν μπόρεσε να αναχωρήσει για την Ελλάδα και αναγκάστηκε να ερευνηθεί τις δυνατότητες μόνιμης διαμονής στη Σοβιετική Ένωση. Έτσι δημιουργήθηκαν νέα ελληνικά χωριά στη νότια Ρωσία και τον Καύκασο. Το νεότερο απ' αυτά ιδρύθηκε το 1922, μετά από

ακολουθούν άλλοι μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και την επικράτηση των μπολσεβίκων στη Ρωσία το 1917. (Σ Λαυρεντίδης, "Η κατά το 1895-1907 μετοικεσία Ελλήνων Ποντίων του Καυκάσου εις Ελλάδα", *Αρχαίον Πόντου*, τόμ. 31, σελ.395-468.) Το επόμενο κύμα Ελλήνων από τον Καύκασο έρχεται στην Ελλάδα το 1913, όταν Επιτροπή από την Ελλάδα (μέλος της επιτροπής ήταν και ο Ν. Καζαντζάκης) επισκέφθηκε το Κυβερνείο του Καρς και παρότρυνε τους Ποντίους να έλθουν να εγκατασταθούν στα απελευθερωμένα εδάφη της Μακεδονίας Υπολογίζεται ότι τότε έφτασαν στην Ελλάδα περίπου 5.000 Έλληνες του Καυκάσου. Όπως φαίνεται η τάση για την μετακίνηση στην Ελλάδα ήταν απόρροια της αίγλης που είχε αποκτήσει μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους Ένας από τους μετανάστες στο Κιλίς το 1914 ανέφερε: "Ευθύς μόλις ακούσαμε για τη μάχη του Κιλίς ξεσηκωθήκαμε. Δεν ακούσαμε τίποτα άλλο, ούτε για τη Θεσσαλονίκη, ούτε για τα Γιάννινα, ούτε για τη Φλώρινα. Βούξε ο Καύκασος για την ελληνική νίκη του Κιλίς Δεν μπορούσαμε να μείνουμε εκεί. Ξεσηκωθήκαμε! Λαχταρούσαμε για την Ελλάδα. [Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος, "*Οι Πόντιοι του Καυκάσου*" περ. Ποντιακή Εστία, τευχ. 67, Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1986, σελ.6, Γιώργος Εχέδωρος, "Καυκάσιοι και Αιταλιανώτες στο Κιλίς (1914)", εφημ. *Μαχητής του Κιλίς*, 14 Ιουνίου 1996, σελ.8.]

227 Γ. Καραπατάκης, ό.π., σελ.31, Ευάγγελος Ηλιάδης, ό.π., σελ.93-97.

228 Γεώργιος Σακιάς, *Η ιστορία των Ελλήνων της Τριπόλεως του Πόντου*, 2η εκδ., Αθήνα-Νίκαια, 1979, Νίτσα Γαβριηλίδου, *Ο πατέρας μου Κώστας Γαβριηλίδης*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1988, σελ.21.

229 Νίτσα Γαβριηλίδου, ό.π., σελ.21.

230 G. N. Volkof, *Kavkaski ethnografitseski sbornik*, Μόσχα, εφημ. Νόουα, 1969, σελ.9.

231 Μιχ. Χρ. Αλιανός, ό.π., σελ.258-259.

απαλλοτριώση της γης ενός φεουδάρχη και ονομάστηκε Σπάρτα (εμπνευσμένο από τη Σπάρτη) στο βόρειο Καύκασο, στην περιφέρεια της Σταυρούπολης.²³² Η δημιουργία του ελληνικού οικισμού συνάντησε μεγάλη αντίδραση από τους ντόπιους πληθυσμούς που, στη συγκεκριμένη περίπτωση, έτυχε να είναι Αμπχάζιοι μουσουλμάνοι.²³³

Η πολιτική των μπολσεβίκων

Η σοβιετοτουρκική προσέγγιση καθόρισε και τους τρόπους αντιμετώπισης των εθνικοαπελευθερωτικών κινήματων της περιοχής του Καυκάσου. Οι Πόντιοι αντάρτες αντιμετωπίστηκαν από τους μπολσεβίκους ως ληστές που καίγαν και σκοτώναν με μεγάλη σκληρότητα. Την προσπάθεια των Ελλήνων του Πόντου για αυτοδιάθεση οι μπολσεβίκοι τη θεωρούσαν "εξέγερση, η οποία προετοιμάστηκε σύμφωνα με τα σχέδια των διαφωτιστών και πρακτόρων της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας με το φανατικό σύνθημα της δημιουργίας Ποντιακού Ελληνικού Κράτους..."²³⁴ Για να δικαιολογήσουν τα εγκλήματα των Τούρκων κατά των Ποντίων, οι σοβιετικοί εφηύραν μια θεωρία, σύμφωνα με την οποία στο στρατό των "Ελλήνων κατακτητών" είχαν στρατολογηθεί από τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας Ρώσοι λευκοφρουροί. Αυτοί είχαν σταλεί στη Σαμφούντα και σε άλλες περιοχές και "πολεμούσαν για εκείνο το μυθικό Ποντιακό Κράτος".²³⁵

Στις 28 Φεβρουαρίου 1921 άρχισε στη Μόσχα η σοβιετοτουρκική διάσκεψη. Ο ίδιος ο Β. Ι. Λένιν χαιρετίζοντας τη διάσκεψη κατήγγειλε "τη ληστρική πολιτική των ιμπεριαλιστικών κυβερνήσεων".²³⁶ Στις 16 Μαρτίου υπογράφηκε το σοβιετοτουρκικό σύμφωνο φιλίας επισημοποιώντας την ήδη ευρισκόμενη σε ισχύ σοβιετοτουρκική στρατιωτική και οικονομική συνεργασία. Η Ρωσία χάρισε τα χρέη της Τουρκίας, ενώ παραχώρησε και τυπικά τις περιοχές Καρς, Αρνταχάν και Αρτβίν. Υποσχέθηκε να βοηθήσει την Τουρκία να διώξει τον ελληνικό στρατό από τα εδάφη της Μικράς Ασίας. Έτσι η

²³² ΑΠΠ, φακ. Σταυρούπολη, μαρτυρία Νίκου Ματσογιατίδη, 28-8-91.

²³³ Τελικά, παρόλες τις αντιδράσεις, το χωριό χτίστηκε με την έγκριση των σοβιετικών αρχών. Γύρω απ' αυτό υπήρχαν άλλα τρία χωριά, ένα ρώσικο, ένα αμπχάζικο και ένα τσερκέζικο. Το κοντινότερο ελληνικό χωριό απείχε 40 χιλιόμετρα και ονομαζόταν Χασαούτ. Το 1924 εγκαταστάθηκαν στο νέο χωριό και άλλοι από τα χωριά Χασαούτ, Γκρετσέσκοε (δηλαδή, Ελληνικό) και Ντουμπόβαγια Μπάλκια. Το νέο χωριό είχε άφθονο έδαφος για να αναπτύξει τις συνεταιριστικές καλλιέργειες. Έτσι κτίστηκαν περίπου 200 σπίτια. Οι κάτοικοι ανέρχονταν σε χίλιους Ιδρύθηκε ελληνικό σχολείο με δάσκαλο τον Σάββα Ιωαννίδη, ενώ το 1930 περίπου μετατράπηκε ένα σπίτι σε εκκλησία. (Theodoros Torouzo, *Vetsernie zori Spartii*, Σταυρούπολη, 1990, σελ.1-6, ΑΠΠ, φακ. Σταυρούπολη, μαρτυρία Ελισάβετ Ντιμπίζοβα, 30-8-91, ΑΠΠ, φακ. Σταυρούπολη, μαρτυρία Θεόδωρου Ναβρόζοφ, 30-8-91.)

²³⁴ S. I. Aralov, *V Vaspaminania Sovietskogo Diplomat*, Μόσχα, εκδ. Institute Nezntounarontnih Atnazeni, 1930, σελ.37.

²³⁵ "Η αντίσταση των λαών εναντίον των ληστών είναι πράγμα το οποίο πρέπει κανείς να λαμβάνει σοβαρά υπ' όψιν του. Και η ληστρική πολιτική των ιμπεριαλιστικών κυβερνήσεων απέναντι στην Τουρκία, προκάλεσε την αντίδραση που υποχρέωσε ακόμα και τις πιο ιμπεριαλιστικές δυνάμεις να εγκαταλείψουν τη χώρα αυτή". (Yiakof Pitsov, *Touretski Karavan*, Λένινγκραντ, 1981, σελ.223, S. I. Aralov, ό.π., σελ.66.)

²³⁶ Korsun, *Greco-Turetskaya Vaina 1919-1922. Operativno Strategiseski Otserk*, Μόσχα, εκδ. Gosuntarstvenoge Vogenoge Isntatelstvo Narkomata Omporon SSSR, 1940, σελ.8-12.

Τουρκία εξασφάλιζε τον ανεφοδιασμό από τους σοβιετικούς. Έχοντας φιλικές σχέσεις με την Περσία, την Ιταλία και τη Γαλλία, ετοιμάστηκε για την πετυχημένη τελική σύγκρουση με τον ελληνικό στρατό.²³⁷

Την ίδια περίοδο (άνοιξη του 1922) στη Ρωσία παρατηρήθηκε νέα αναστάτωση στους ελληνικούς πληθυσμούς και προσπάθεια αναχώρησης για την Ελλάδα. Το νέο αυτό κύμα δημιουργήθηκε σε μεγάλο βαθμό από το μεγάλο πληθωρισμό, την έλλειψη τροφίμων και το λιμό που είχε εξαπλωθεί στις περιοχές της νότιας Ρωσίας. Χιλιάδες Έλληνες πέθαναν από την πείνα. Το νέο κύμα φυγής των Ελλήνων περιγράφηκε ως εξής: *"Η δύσκολος θέσις του Κράτους υπό την έποψιν τροφίμων και προ παντός άρτου, η τιμή του οποίου κατά τους τελευταίους μήνας έφθασε μέχρις εκατόν χιλιάδων ρουβλίων κατά φούντι κατεθορύβησεν όλον τον ανά το Κουπάν ελληνικόν πληθυσμόν, όστις αποδειλιών προ της μελλούσης καταστροφής αθρόος εγκαταλείπει τας αγροτικάς αυτού οικίας και συσσωρεύεται εις τας στανίτσας, τους σταθμούς και την Νοβορωσσίσκην προς μετανάστευσιν εις Ελλάδα, την γη της επαγγελίας κατά την γνώμην του, μεταβάλλων αυτός εαυτόν εις προσφυγικόν πληθυσμόν ενώ πράγματι δεν είναι τοιούτος".*²³⁸

Το κύμα αυτό, εκτός από τους πρόσφυγες, παρέσυρε και ντόπιους Έλληνες: *"Εν Νοβορωσσίσκ και τη επαρχία Κουπάν και έτι περαιτέρω από εξ περίπου ετών διεσκορπίσθησαν προερχόμενοι εκ των χωρίων του Καρς και της Τουρκίας πολλοί Έλληνες πράγματι πρόσφυγες, μη εγκατεστημένοι αλλά προσωρινώς διαμένοντες και επομένως μετέωροι και άνευ ουδεμιάς ιδιοκτησίας, των οποίων η υλική κατάστασις δικαιολογεί την άμεσον μετανάστευσιν έστω και δι' άγνωστον ακόμη ευτυχεστέρα αποκατάστασιν, διά τους από πολλών ετών όμως εγκατεστημένους εις τας καπνοφυτείας και τα χωρία ελληνικούς πληθυσμούς, τους έχοντας και κινητάς και ακινήτους περιουσίας η προσωρινή αύτη δύσκολος θέσις αυτών ουδόλως δικαιολογεί την απερίσκεπτον ορμήν ή μάλλον μανίαν της άμέσου αναχωρήσεως και την ιωβικήν υπομονήν των επικειμένων δεινών της τριαύτης μεταναστεύσεως".*²³⁹

Επίλογος

Η Μικρασιατική Καταστροφή και η ολοκλήρωση της γενοκτονίας των χριστιανικών πληθυσμών από τον τουρκικό εθνικισμό, αποστέρησε από τους Έλληνες της Μαύρης Θάλασσας το ζωτικό τους χώρο. Η μετακίνησή τους προς το βαλκανικό Νότο, όπου βρισκόταν ο μοναδικός ελεύθερος ελληνικός χώρος, έγινε μοναδική διέξοδος. Η πλειονότητα των Ελλήνων του Καυκάσου μετακινήθηκε προς την Ελλάδα. Σημαντικός αριθμός τους όμως παρέμεινε στη Σοβιετική Ένωση, ακολουθώντας όλες τις φάσεις του μεγάλου πολιτικού πειράματος και βιώνοντας τις θετικές και αρνητικές της πλευρές. Βίωσαν τα θετικά αποτελέσματα της λενινιστικής Νέας Οικονομικής Πολιτικής και υπέστησαν την τρομοκρατική πρακτική του σταλινισμού. Ένα μέρος των

²³⁷ Korsun, ό.π., σελ.8-12.

²³⁸ Α. Καϊσεφ, "Μανία Μεταναστεύσεως", εφημ. *Σπάρτακος*, αριθ. 64, 25 Μαρτίου 1922, σελ.1.

²³⁹ Α. Καϊσεφ, "Μανία Μεταναστεύσεως", ό.π.

Ελλήνων του Καυκάσου -όσοι εκτοπίστηκαν βίαια στην Κεντρική Ασία κατά τις δεκαετίες '30 και '40- καταφθάνουν μέχρι σήμερα πρόσφυγες-ικέτες στην Ελλάδα, σημειώνοντας με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο ότι οι συνέπειες των τραγικών γεγονότων της πρώτης εικοσιπενταετίας του 20ου αιώνα δεν έχουν ακόμα εξαλειφθεί.

ΠΗΓΗ: «Παρευξείνιος Διασπορά. Οι ελληνικές εγκαταστάσεις στις βορειοανατολικές περιοχές του Εύξεινου Πόντου», Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών, εκδ. Κυριακίδη, 1995.

Ο Βλάσης Αγτζίδης είναι διδάκτωρ σύγχρονης ιστορίας. Βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών για τη συγγραφή της ιστορίας των Ελλήνων στη Μαύρη Θάλασσα